Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С Пушкина

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 104 (16264) •2000 чылдың сентябрь 19, вторник • Ат салган шагы 21.00 Садар өртээ 3 рубль.

ДҮЖҮТ — 2000

ЧӘӘЛИНИ ДОЛАА ЕЗУГААР АЛГАНЫНДАН...

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы бо чылын элээн үре-түңнелдиг болганы көстүп турар. Ооң амгы көрүүшкүнү, базымы амыдыралче чоок болганы бо күзүн көстү берген. Чижээ, көдээ ажыл-агый техниказын, тараа үрезинин чүгле долаа езугаар чәәлиге берген. Машина-тракторлуглар, мал-маганныглар долаага эт-хөреңгизин салган. Ынчангаш чамдык шөлдерниң дүжүдү гектардан-на 20-25 центнер чедип турар.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы бо чылын элээн үре-түңнелдиг болганы көстүп турар. Ооң амгы көрүүшкүнү, базымы амыдыралче чоок болганы бо күзүн көстү берген. Чижээ, көдээ ажыл-агый техниказы, тараа үрезинин чүгле долаа езугаар чәәлиге берген. Машина-тракторлуглар, мал-маганныглар долаага эт-хөреңгизин салган. Ынчангаш чамдык шөлдерниң дүжүдү гектардан-на 20-25 центнер чедип турар.

Эрткен неделяда тараа, картофель, капуста, ногаа дүжүдү республикага эң хөйү-биле белеткеттинген. Бир эвес кывар-чаар материалдар, артык кезектер четчир турган болза, агаар-бойдус хөлчок аяс-кааң болган. "Революцияның чалбыыжы" совхоз, "Кызыл тараачын" көдээ ажыл-агый бүдүрүлгези көдээ ажыл-агый машиналары, кожуглары-биле хандыртынган-даа болза, неделяның хонук бүрүзүнүң 24 шагын долузу-биле ажыглап күш четпейн барган. Директорлар керээ-дугуржулга езугаар, экизи көрген, кожа ажыл-агыйларның механизаторларын, комбайннарын ажыглап турары харын идиглиг болган.

Бии-Хем кожуун эрткен чазын тарааны 4331 гектарга чаштырган. Ооң кол нуруузу — "Кызыл тараачында". Сактырга, дүжүт ажаап алырының тактиказы, стратегиязы билдингир-даа ышкаш. Чогум күш ажылды организастай бээрге, чарыгдалдарның үнери хөлчок. Бөгүнгү шаг-үе база чиктиг. Чамдык хандырыкчылар хүн ийис деп үүлдү уттуп, кывар-чаар үүлдериниң өртектерин талыйтыр өстүргеш туруптары база бар. Мурнунда тургузуп алган харылзаалары эвес болза, тарааны ажаары, шыгжаары, садып-саарары, акшага чедирери кайын болдунар. Тараа өртээ бензин өртээнден чиикте, керээ-дугуржулга кылыры берге болурга, үстүнде демдеглээнивис ийи улуг ажыл-агыйның директорлары боттары ынай-бээр аъттанып, харылзааны тудуп турар.

— Республикада ортумаа-биле алырга, бир гектардан-на тараа культуралары-ның дүжүдү бөгүнде 11,9 центнер чедип турар. Тараа шөлүнүң хемчээли 26395 гектар — деп, Көдээ ажыл-агый яамызының кол агроному Александр Ховалыг менээ сонуургатты.

Каш чыл бурунгаар ол көргүзүг оон ийи катап куду турган. Суггаттыг шөлдерден шыырак дээн дүжүт гектардан-на 10-12 центнер турганын утпаан бис. Александр Кашпык-ооловичиниң сентябрь 15-ке чедир чыып белеткээни-биле алырга, тараа дүжүдүн ажаап ап турарының темпизи оранчок куду. Эрткен чылдың сентябрь 17-нии-биле алырга, 5222 гектар шөлдүң дүжүдүн ажаап алган, сентябрь 15-биле алырга, үчүле 4364 гектар шөлдүң тараазы ажаап алдынган. Эрткен чылдың ол үезинде гектардан-на дүжүт 4,8 центнер турган. Ам болза 11,9. Көргүзүг барык үш катап улуг.

Кызылга, кожууннаргадаа чораан, ажыл, амыдырал дээш карак кызыл кижилерге бо-ла ужуражыр-дыр мен. Чоокта чаа Улуг-Хем кожуунну Хайыракан чурттуг Маадыр-оол Михайлович Билдей-оолга ужураштым.

— Бурунгу ада-өгбелеривистиң эскериглерин езугаар алырга, Ыт чылының дүжүдүнүң хөйү эндерик. Бо күскү дүжүт база ыйдыг-дыр. Бажыңым чанында шөлүмден 60 шоодай картофельди ажаап алдым. Тараа бисте Арыг-Бажында, хем ол чарыы Эъжимде чаагай үндү. Ажытөлүмнүң уругларын өстүржүр дээш карак кызыл кижиле болгай мен...Шынап-ла, хөй тарааны ытка чүдүрер эвес. Ажылчын аът-шары амдаа эвээш-тир ийин — деп, ол чугаалады.

— Бодунда комбайн, трактор, ажылчын аът-шары чок-даа болза, тыва кижи бүрүзү күскү дүжүт дээш сагыш аарыыр. Ол дээрге уктөөгүвүстен дамчаан эл-хол бүдүш-туружувус, долгандыр турар хүрээлелди арыг тудуп келген үзел-бодалывыс. Сарыг шажынның тодаратканын езугаар алырга, салымчолувуска соодалывыс, меңивис идиг салдарлыг. Эрткен оруувустуң оңгул-чиңгилин дескилээри, хир-богун арыглаары — амгы амыдырал-чуртталганы экижидери. Черде тыва чон ынчангаш часкы сезон бүдүүзүнде суг бугаларының дөстерин дагыткан, оран-делегейге чалбарып бараалгаан.

— Дээр — ада, Чер — ие оршээл дилеп, хол сунарга, Тываның чурттакчыларынга ээ-хайыразын көргүскен. Өршээл дилээрге, хол сунарга, кымның-даа багы арлыр, энерели улгадыр. Чоннуң чүдүк-сүзүглелинге харыы кылдыр дүшкен чаашкын, чаъс чай дургузунда үзүктелбеди. Ыт чылында ындыг болбады, өршээл турза-даа аан. Демир-дези-биле кадыг-берге Улу чылында тыва кижи көдүрлүүшкүнүн салбады. Озал-ондак, хай-халап кыдыывыс-биле эрти. Шимченген, карак кыскан өг-ореге бүрүзүнге олча-ажык аайлашкан.

Бо талазы-биле чүгле чаңгыс чижекти көргүзүкседим. Каа-Хем кожуунда № 7 ПТУ 74 гектар кызыл-тазының дүжүдүн ажаап алган. Сарыг-Септе эң амданныг хлеб быжырып турар черлиг бо училище картофелиниң, капустазының дүжүдүн база ажаап дооскан. Солун үүл болза чылдың дөрт ээлчээнде кандыг-даа продукция шынарын ол-ла хевээр камгалап арттырып шыгжаар шыгжаг-лардыг, складтарлыг.

Күскү дүжүт ажаалдазынга чедип, аңаа киржип тургаш, дараазында үүлдерни демдеглексевес аргам черле чок. Күш-ажылгыр кижилер кышка белеткелин чазын-на эгелей берген болгулаар. "Революцияның чалбыыжы", "Кызыл тараачын" дээн чижектиг улуг көдээ ажыл-агый коллективтеринге күүчүүг тракторлар, комбайннар, тонна-тонна кывар-чаар үүлдер херек болбайн аан. Ында тараа шолу чаңгыс муң гектарга доктаар эвес. Чугаа ол дугайында эвес.

Бажың чанының огородунга чаңгыс эр кижиниң күжү албан херек. Эр азыракчы чокта ог-ореге өг эвес. Ие херээжен кижи багай кижини эки эр кижи кылып ап болур, багай атты эки атче кодүрер, ижиктирер арга-шинээлиг. Бо талазы-биле курлавырладыр. Шак-үезі кызыы удуртукчуларны дараазында шыдалдыг-шыырак өг-өрегелер база манап орар. Аалчы кижиниң чедип келирин манаары даржыктыг-ла болгай. "Аът аскакта", изиг-чылыг суксун, изиг-чылыг шуглак соой берип болур, кежикти саададып черле болбас.

Эки, хүндүлээчел байшыырак аалга мынча деп кожаңнаксаам келир:

Үзү-чеми чаагай боорга,
Амзап, чооглап
олур-ла мен,
Аажызы чараш боорга,
Үнүп чадап олур-ла мен.

Комбайн, трактор, ооң тудуп-тургузар технологиязы керээ-дуржулгалыг каттыжыышкыннарга таарымчалыг. Чогум ол эт-хөреңгилер өг-өрегелерге кайын артык болур ийик. Ынчалзадаа 2005 чылга чедир ажылчын аът-шарылар аалдарга, төрелдерге хөй-ле болзунам! Ооң таваа чаа туттунуп орар. Шыырак бир ажылчын шарыны өстүреринге эвээшле дээрге, беш хире чыл херек.

Арапчор ОКСУР.

Албан-езузунуң медээзи

ИРКУТСКИГЕ ШУУЛГАНЧЕ

Бөгүн, сентябрь 19-та, Иркутск хоорайга делегейниң "Байкал" деп экономиктиг шуулганы бодунуң ажылын эгелээр, РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң инициативазы-биле ону чыылдырган болгаш Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк девискээрлериниң хөгжүлдезиниң айтырыгларынга тураскааткан.

Сентябрь 23-ке чедир ол уламчылаар, ооң ажылынга Россияның Чазак удуртукчулары, бүгү девискээрлериниң удуртукчулары, сенаторлар, а ол ышкаш Канаданы, Англияны, Индонезияны, Тайваньны кииришкирбишаан, чоокку болгаш ыраккы даштыкы чурттарның төлээлери киржир.

Шуулганга бистиң республиканы ТР-ниң Президентизи-Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак болгаш ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Ш. В. Кара-оол төлээлеп турар. Иркутскиже чорупкан тыва делегацияның составында ол ышкаш ТР-ниң экономика сайыды С. Н. Сапова, национал политиканың, даштыкы экономиктиг болгаш девискээр харылзааларының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Х. К. Куулар, Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының комплекстиг килдизинин директору В. И. Лебедев, Тываның чамдык үлетпүр бүдүрүлгелериниң, ооң иштинде "Тыва даг-дүгү" комбинаттың болгаш "Тыва хевис" күрүне бүдүрүлгезинин сентябрь 18-те удуртукчулары кирген.

Шуулганда бистиң республиканың киржикчилериниң мурнунда туруп турар кол сорулгазы — даштыкы партнерларны тывары, Тываның экономиказынче инвестицияларны хаара тудары. Ол сорулга-биле ТР-ниң Президентизи болгаш Чазаа чамдык төлевилелдерни белеткеп алган, ук төлевилелдер Иркутскиде чыглып келген хөреңгитен бөлүктерниң төлээлекчилерин сонуургадыр ужурлуг.

Юрий СУЧКОВ.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ АЖЫЛ-АЛБАНЫ

КҮҮСЕДИРИ БИСТЕН ХАМААРЖЫР

Россия Федерациязының Чазак Даргазының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы В. И. Матвиенко, ооң удурткан командазы сентябрь 12-13 хүннеринде Тыва Республикага ажылчын албан чорук кылып чораанының түңнелдериниң дугайында хуралды ТР-ниң Президентизи-Чазак Баштыңы Ш.Д.Ооржак эрттирген. ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчылары, Чазак кежигүннери, ведомстволарның удуртукчулары болгаш өске-даа республиканың харыысалгалыг ажылдакчылары аңаа олурушкан.

Валентина Ивановна Матвиенко, ооң-биле кады келген федералдыг яамыларның сайыттарының оралакчылары бирги хүнде Кызыл хоорайның социал адырының кандыг-кандыг албан черлеринге чораанынга, оларның ажылчорудулгазын канчаар үнелээринге, чүнү кылыр, шиитпирлээр саналдарны, сүмелерни бергенинге Президент доктааган. Ниитизи-биле найысылалдың социал адырының албан черлериниң ажылын чүгээр эки деп, В.И.Матвиенко үнелээнин эгезинде ол дыңнаткан. Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге, Тываның күрүне университединге, №2 божудулга бажыңынга, уран үүл, №9 школаларга, Тыва лицейге болгаш өске-даа албан черлеринге баргаш, оларның ажыл-ижиң багай эвес деп демдеглээн. Музейниң кадрларын стажировка эртерин, чурттуң улуг музейлериниң арга-дуржулгазын өөренип көөрүн, ажылдың чаа технологиязынче шилчиирин, музейниң чаа тудуунун төлевилелин эде коорун, тудуг ажылдарының темпизин дүргедедирин, Тываның күрүне университединиң өөредилге-лаборатория корпузунун тудуун дүрген доозары-биле күштү мөөннээрин, тудугжуларның санын ковудедирин саналдаан.

Башкылар, эмчилер, культура ажылдакчылары, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары болгаш өскелербиле В. И. Матвиенко ужуражып, ажыт-чажыт чок чугааны кылган. Шалың, пенсия, уруглар пособиезиниң , чурттаар чер, эм аймаанын, социал адырның албан черлериниң материал-техниктиг баазазының, хоочуннарга база инвалидтерге чиигелделернинң дугайында чугула айтырыгларны аңаа кодүрүп, оларны шиитпирлээриниң чугулазын айыткан.

РФ-тиң Чазак Даргазының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы,ооң удурткан болүү бистиң республиканың келгениниң ийи дугаар хүнүнде Тожу, Каа-Хем кожууннарга баргаш, малчыннарның, ивижилериниң, староверлерниң амыдыралы, Тоора-Хем суурнуң социал адырының албан черлериниң ажылы-биле танышкан. Ивижилерниң амыдырал-чуртталгазында эвээш эвес четпестер бар, ону эдериби-биле Чазак доктаалын хүлээп алыры чугулазын Ш. Д. Ооржак чугаалаан. В. И. Матвиенко Тожу кожуунну активи-биле ужурашкан, орта шиитпирлээр ужурлуг он хире айтырыгны кодүрген.

В. И. Матвиенконун, ооң удурткан командазының үндезиннериниң, а ол ышкаш социал адырның албан черлериниң ажылдакчыларының, чурттакчы чоннуң саналдарынга, шүгүмүүлелдеринге, сүмелеринге үндезилээш, оларны күүседир талазы-биле кончуг бодамчалыг хемчеглерни ажылдап кылыр сорулганы хуралдың киржикчилериниң мурнунга Президент салган.

РФ-тиң Чазак Даргазының оралакчызы В. И. Матвиенконун бистиң республиканга ажылчын албан чорук кылып чораанының түңнелдерин чугаалашкан хуралдың хүлээп алганы протокол шиитпиринде кылыр ужурлуг 15 үүлдү киирген. Олар болза бистиң республиканга кончуг улуг ужур-дузалыг хемчеглер болур. Россия Федерациязының Саң-хөө, Кадык камгалал, Өөредилге, Культура яамылары 2000 чылдың федералдыг адрестиг инвестиция программазында кирген Тыва Республиканың социал адырының объектилериниң тудуралдың долузу-биле акшаландырарын ында айыткан. Ол ышкаш Тыва Республиканың бюджет адырының ажылдакчыларының 216,7 млн. рубль түңнүг шалың, уруглар пособиезиниң 245,8 млн. рубль хемчээлдиг өрезин РФ-тиң Саң-хөө яамызы төлээрин протокол шиитпиринде киирген. Оон өске-даа Тыва Республиканың социал адырының албан черлеринге дуза, деткимче чедиреринiң чугула хемчеглерин ук документиде бижээн.

Протокол шиитпиринге республикага ажыктыг чугула немелделерни "Тывахарылзааинформ" күрүне бүдүрүлгезинiң начальниги Д. К. Донгак, "Тыва" телерадиокомпаниязының даргазы Р. В. Тас-оол болгаш өскелер-даа киргенин Президент демдеглээн.

В. И. Матвиенко, ооң удурткан командазы чүгле ийи хүннүң дургузунда республиканың социал адырының албан черлериниң байдалын бүгү талалыг ханы таныжып, анализтеп көрген, кандыг дуза төптен хереглеттинип турарын тодараткан. Ынчангаш кончуг улуг хемчээлдиг Тывага ажыктыг ажылды кылган. Федералдыг төптен кандыг дуза чедиреринiң хуралдың протокол шиитпиринде тодаргай бижээн, аңаа чамдык эдилгелерни кылыр, немелделерни киирерин Ш. Д. Ооржак айыткаш, оларны амыдыралга боттандырар дээш ТР-ниң Чазааның удуртулгазы, Чазак кежигүннерин билдилиг ажылдаары негеттинип турарын түңнелинде чугаалаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Парлалга конференциязы

Б. С. Шыырап:

"ДИДИМ ШИИТПИР ХҮЛЭЭП АЛДЫНГАН"

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) Даргазы Б. С. Шыырап республиканың журналистери-биле чоокта чаа парлалга конференциязын эрттирген.

Улуг Хуралдың ийиги чыыжының үшкү хуралының түңнелдерин чугаалап берген. Баштай Улуг Хуралдың тургустунган допчу төөгүзүн, ооң Тываның политиктиг, социал-экономиктиг амыдыралынга кандыг рольду ойнаанын, амдаа ойнап турарын таныштырган. Тыва Арат Республика 1921 чылда үндезилеттинип тургустунгандан бээр ТАР-ның, Тыва АССР-ниң, Тыва Республиканың сес конституциязын хүлээп алган. Улуг Хуралдың саналдап киргени ТР-ниң Конституциязының чаа эдилгезиниң төлевилелин бир эвес хүлээп алыр болза, тос дугаар болур. 1921 чылдан 1944 чылга чедир ТАР-ның үндезин хоойлуларын чүгле Улуг Хуралга хүлээп келген. Соолгу ийи конституцияны республиканың Дээди Совединиң сессиларынга хүлээп алган. Моон алырга Улуг Хуралдың ужур-дузазы, ат-алдары улуг турган-дыр. Бо бүгүнү барымдаалап көргеш, 1993 чылда хүлээп алган амгы күштүг Конституцияда Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралын (съездизин) катап тургускан. Ынчангаш ТР-ниң Улуг Хуралы ТАР-ның Улуг Хуралының салгакчызы "биче референдум" болур. Ол бүгү улустуң референдумунуң түңнелдеринге, ТР-ниң Президентизиниң болгаш Дээди Хуралының дугурушкан саналдарынга үндезилээш, ТР-ниң Үндезин Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер киирер онзагай эргелиг болуп турар. Улуг Хуралдың бирги чыыжының кежигүннери ийи чыл ажылдаан. Ийиги чыыжының кежигүннери РФ биле ТР-ниң конституцияларының аразында карышкактарны эдер, дүүштүрер ажылдарны чорудуп турарын Б. С. Шыырап чугаалаан.

Улуг Хуралдың кежигүннери ийи конституцияның аразында дүүшпес үүлдерни чаңгыс аай болдурар дээш бичe эвес ажылды кылган, ол уламчылап турар. Ында амдаа дөртен ажыг карышкактар бар, оларны дүүштүр кылыр ужурлуг. Бо ажылды кылбышаан, Улуг Хуралдың бөлүк кежигүннери ТР-ниң Конституциязының чаа эдилгезиниң төлевилелин ажылдап кылыры чугула деп санаан. Үүге ындыг түңнелге келгенин Биче-оол Сундуевич журналистерге тайылбырлап берген. Ийи конституцияның аразында карышкактарны дүрген үзе шиитпирлээр арганы ол бээр. Республиканың эрге-чагырга органнарының аразында удурланышкак үүлдер бар, ылаңгыя Улуг Хуралды долгандыр "политиктиг шуугаашкын" чоруп турар. Ол мынчаар уламчылаар үүве болза, кедизинде барып ийи конституцияның дүүшпес үүлдерни айыткан хуусаазынга чедир эдип алыр арганы бербейн барып, моондактап болур. Мону ханы өөренип, барымдаалап көргеш, ТР-ниң Конституциязының чаа эдилгезиниң төлевилелин кылыры, ону хүлээп алыры ону ажып эртеринге чугула базым деп көрген. Ынчангаш Улуг Хурал төлевилелди кылгаш, Улуг Хуралдың ийиги чыыжының үшкү хуралынга чугаалажыры-биле саналдап киирген.

Бо дээрге Улуг Хурал кежигүннериниң хүлээп алганы кончуг дидим шиитпири болур дээрзин ол айыткан.

Конституцияның чаа эдилгезиниң төлевилелин Улуг Хуралдың кежигүннери сайгарып чугаалашкаш деткээн, аңаа чаңгыс-даа кижи удурланмаан. Оон аңгыда хуралга олурушкаш, санал берген ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары, оларның иштинде Дээди Хуралдың Даргазының оралакчызы В. А. Ушкалов, комитет даргазы В. Б. Кара-Сал, Э. М. Манчын Улуг Хуралдың хоойлу саналдап киирер инициативазын үүлдүгзүнүп көрген. Моон алгаш коорге, Улуг Хуралдың эгелээшкини чөптүг болганын Б. С. Шыырап демдеглээн.

Улуг Хуралдың саналдап киирген ТР-ниң Конституциязының чаа эдилгезиниң төлевилелин республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак деткээн.

ТР-ниң амгы күштүг Конституциязы биле чаа эдилгениң төлевилелиниң аразында чамдык ылгалдарга Б. С. Шыырап доктааган. 1993 чылда хүлээп алган республиканың амгы Конституциязы ол үениң байдалын езугаар политиктиг кезээн күштелдирген турган, ол үүлдерни төлевилелде эткен. Экономика хөгжүлдезиниң сорулгаларын кошкак айытканын барымдаалааш, чаа төлевилелге амгы үениң негелделеринге дүүштүр шыңгыы эдилгелерни киирген. Россияның Конституциязында бүгү үүлдерни тодаргай айыткан болганда, ону шуптузун чаа төлевилелге шуптузун киир биживээнин ол чугаалаан.

Бистиң корр.

Культура амыдыралы

"АЗАНЫҢ БИЧЕЗИ КОНЧУГ"

Тыва Республиканың алдарлыг артизи Владимир Монгальбииниң 80 харлаанынга тураскааткан мындыг аттыг концертти кызылчылар эрткен улуг-хүнде сонуургап көрген. Тываның бүгү чонунуң ынак артизинге тураскааткан кежээни Анатолий Серен ажыткаш, башкарыкчылап эрттирген. Ук кежээни артистиң ажы-төлдери, төрелдери организастап эрттирген.

Владимир Шаравиевич — тыва театрның үндезилекчилериниң эң баштайгыларының бирээзи. ТАРН Чазааның тускай доктаалын езугаар 1936 чылда тыва театрны тургузар дугайында шиитпир үнген соонда, даңзыга баштай ады кирген үш артистер: Кара-Кыс Оюн (Мүнзук), Владимир Монгальбии, Александр Лаптан дээрзин Ленинградка кинематография институдунга кады өөренип чорааны артист Сапык-оол Куулар сактып, чоргаарал-биле чугаалады. Сактыышкын кежээзинге хоочун культура ажылдакчылары Иван Салчак, Сиин-оол Оюн, Клара Сагды, Екатерина Кенденбиль болгаш өскелер-даа солун үүлдерни чугаалаан.

Театрның артистери Владимир Шаравиевичиниң ойнап чораан шиилериндерден үзүндүлерни көргүскен. "Дээди шииткел" деп шииде адазының ойнап турары кол рольду бо удаада оглу Саян Монгальбии тергиин күүсеткен. Кызылдың Аныяк көрүкчүүнүң театрында режиссерлап ажылдап турар уруу Сай Монгальбии биле кол режиссер Айлана Чадамбаның тургусканы шиижиткен тоолдарындан үзүндүлерни Владимир Монгальбииниң уруглар-ының уруглары беш бичии өзүп орар монгальбиилер ойнаарга, көрүкчүлер талантызын магадаан. Алдарлыг артист амыдыралында-даа, сценага-даа балалбас, моңге, чараш исти арттырып чаанының бадыткалы ол ышкажыл.

Көрүкчүлер чоннуң алдарлыг артизинге тураскааткан кежээге Тыва Республиканың Чазааның база Дээди Хуралының, ТР-ниң Культура болгаш кино яамызының төлээлери кээп кириштпээнинге хомудалын илередип, бо концертти катап көргүзерин, чогуур албан черлерин киириштирерин негээн. Оларның негелдезин кичээнгейге албас болза хоржок. Үстүнде ады үнген удуртулга черлери маңаа хамаарыштыр чогуур хемчегни алыр ужурлуг

(Владимир Монгальбииниң ажыл, амыдыралынга тураскааткан бистиң корреспондентивистиң үүлүн дараазында солуннардан номчуур силер).

Светлана БАЛЧЫР.

ГАРДЕМАРИННЕР

Совет кинонуң сылдыстары Вячеслав Тихонов, Николай Рыбников олар-биле кады ажылдап эгелээн Светлана Дружининаны билбес улус ховар. Бүгү чуртка билдингир апарган киноларга чижээ, "Девчата", "Пеньковка болган херек" кол рольдар — Анфиса биле Ларисаның соонда, бо артисти хамык чон танып алган.

ВГИК-тиң актер факультедин дооскаш, ниитизи-биле 17 кинога ол ойнаан. Улаштыр режиссер факультедин база дооскан. "Күзелдериң бүткени", "Дульсинея Тобосская", "Цирк даңгыназы" дээш, өске-даа аңгы-аңгы назылыг кижилериң ынак киноларын тырттырган. Ооң өөнүң ишти Анатолий Мукасей — кино оператору. 40 чыл дургузунда кады ажылдап келгеннер.

Соолгу чылдарда "Гардемариннер" деп хой сериялыг кинону Светлана Дружинина тырттырып турар. Ында Харатьян, Жигунов, Шевельков, Домогаров, Мамаев дээн ышкаш сураглыг артистер ойнап турар. Сериалдың 6 сериязы белен, бо чылын телеэкраннарга үнүп эгелээр.

ТЕЛЕФОРУМ

Сентябрь 26-29 хүннеринде Москвага Үшкү Евразия телефоруму болуп эртер. Аңаа ХКЭ-ниң, Россияның, Балтика чурттарының телепрофессионалдары киржир. Форум үезинде чогаадыкчы мөөрейлер, телерынок, телеэкспонаттар делгелгези, семинарлар, "төгерик столдар" болур. Түңнелинде тускай көргүзүг: сентябрьның баштайгы неделязында ХКЭ-ниң, Балтиканың болгаш Россияның телеканалдарының информастыг программалары болгаш Бүгү-россияның бирги регионалдыг парлалгазының "Парлалга телевидение дугайында" деп мөөрейниң финалы. Тергиин дээн "теледемир-үжүктерни" Ирина Петровская баштаан жюри тодарадыр. Мөөрейге киржирин бөгүнде илереткен 174 чагыг кирген.

Евразия телефорумунуң кол организаторлары теледистрибьютерлерниң Национал ассоциациязы болгаш телекомпания "СКИП-МЕДИА". Оргкомитеттиң составында Рустам Ибрагимбеков, Валерий Рузин, Манана Асламазям, Валентин Лазуткин, Дарига Назарбаева, Александр Роднянский олар бар.

"АДА ЧЕРИМ — 2000"

Ындыг аттыг лириктиг ырлар мөөрейи Донецкиге болуп эрткен. Ону хып дээн чалыы назынында чок апарган композитор — Москваның Комсомол шаңналының лауреады Евгений Мартыновтуң чырык адынга тураскааткан. Жюриниң даргазы Иосиф Кобзон. Үш хүн уламчылаан мөөрейниң түңнелинде Е. Мартыновтуң аялгазынга ооң акызының сөзүнге бижээн ырыны ырлааш, 18 харлыг москвачы кыс, Россияның Гнесиннер аттыг музыка академиязының студентизи Наталья Афанасьева Дээди шаңналды алган. "Натали", "Аленушка" деп ырларын ырлааш, Сергей Шеремет биле Федор Казанов 1-2-ги черлерни эллээн.

Ук мөөрейни Донецкиниң болгаш Украинаның телевидениези көргүскен.

Тес-Хемден медээ

КАЙГАП ХАНМААН

Тываның Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистери "Чурттал-ганың магалыын, чурттаарының бергезин" деп концерт-шии көргүзүглери-биле Тес-Хем кожуунну сумуларынга аалдап чедип, солун уран үүлүн бараалгаткаш барган.

Артистер боттарының оюн-көргүзүглеринге амгы амыдырадың овур-хевирин сцена кырынга уран талантызы-биле шын көргүскенин көрүкчүлер кайгап ханмаан.

Бүгү Тывага ат-сураа билдингир алдарлыг артистер Люндуп Солун-оол, Александр Салчак; Дыртык Монгуш, Анзат Куулар база аныяк талантылыг артистер Станислав Ириль, Римма Сарыг-Хуурак, Эльвира Докулак, Луиза Мортай-оол болгаш өскелерни-даа сценаже көрүкчүлер катап-катап чалап турган.

Ураанхай аттыг тыва мюзик-холл "Чаңгы" деп чаа программазын, а уругларга "Бичии чуртувус—2" деп оюн көргүзүглерин база көргүскен. Кожууннуң чону уран талантылыг артистерин чылыыбиле уткуп хүлээп ап, оюнтоглаазын магадап көргеш, менди-чаагай орук-суурну күзеп, үдеп каан.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК,
Тес-Хем кожуун.

Тыва Республиканың Президентизиниң чанында Кижиниң эргелериниң талазы-биле комиссияның даргазының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1. Тыва Республиканың Президентизиниң чанында Кижиниң эргелериниң талазы-биле комиссияның даргазынга юридиктиг консультацияның болчукчузу **Данов Данилович ДАЖЫМБАНЫ** томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден эгелээш күштүг болур.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК

Кызыл хоорай, 2000 чылдың сентябрь 18 № 757.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Тыва Республикада күрүне өнчүзүн хуужударының дугайында болгаш муниципалитет өнчүзүн хуужударының үндезиннериниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 1999 чылдың сентябрь 28-те хүлээп алган

Бо Хоойлу Тыва Республикада өнчү-хөреңгиниң хамаарылгаларын организас болгаш хоойлу-дүрүм талазы-биле үндезиннерин, экономиканың, ооң социал угланыышкынының ажыктын, Тыва Республиканың төлевир балансызын экижидер сорулга-биле күрүне база муниципалитет өнчүзүн хуужударының аргазы-биле чаартырының үндезиннерин доктаадып айтып турар.

1 ЭГЕ. НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1 чүүл. Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн хуужударын канчаар билири

Бо Хоойлуда күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн хуужудары дээрге Тыва Республиканың өнчүзүнде база муниципалитет эт-хөреңгизинде туруп турар хөреңгини (хуужудулга объектилерин) хуу улус болгаш юридиктиг эргелиг албан черлериниң өнчүзү кылдыр толевирлиг аңгылап бээридир деп билзе чогуур.

2 чүүл. Күрүне болгаш муниципалитет хөреңгизин хуужудар дугайында хоойлужудулга

Күрүне болгаш муниципалитет хөреңгизин хуужудар дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулгазы "Россия Федерациязында күрүне хөреңгизин хуужударының дугайында база муниципалитет хөреңгизин хуужударының үндезиннериниң дугайында" Федералдыг хоойлудан, федералдыг өске-даа хоойлулардан база оларга дүүштүр хүлээп ап турары Россия Федерациязының хоойлу-дүрүм талазы-биле өске-даа нормативтиг актыларындан, Тыва Республиканың бо Хоойлузундан база Тыва Республиканың хоойлу-дүрүм талазы-биле өске-даа нормативтиг актыларындан тургустунар.

Федералдыг өнчүге хамааржыр хөреңгини Федералдыг хоойлуга дүүштүр хуужудар.

3 чүүл. Бо Хоойлунуң күштүг болурунуң адырларын кызыгаарлаары

Бо Хоойлунуң күштүг болуру:

Россия Федерациязының, Тыва Республиканың азы муниципалитет тургузуунуң хуу улустуң болгаш юридиктиг албан черлериниң кады өнчүзүнде туруп турар хөреңгизин хуужударынга;

өнчү ээлериниң, оларның төрел салгакчыларының база эрге талазы-биле салгакчыларының национизастаткан, хавырткан болгаш айыткан улустуң тура-соруунга удур өске-даа арга-биле хурааткан өнчүзүнге эт-хөреңги талазы-биле эргелери катап тургузарынга;

черни хуужударынга; бойдус курлавырларын хуужударынга;

күрүненің болгаш муниципалитеттің чүрүтталга фондузун хуужударынга;

күрүне курлавырларын хуужударынга;

Россия Федерациязының девискээринден дашкаар турар күрүне база муниципалитет өнчүзүн хуужударынга;

социал база культура ужур-уткалыг объектилерни, а ол ышкаш төөгү-культура талазы-биле салгал дамчыыр эргине-байлак объектилерни болгаш бойдус объектилерин хуужударынга;

ажыл-агыйын чорудар азы оперативтиг езу-биле эргелеп-башкарар эргелиг кылдыр оларга быжыглаан хөреңгини күрүненің болгаш муниципалитеттің чаңгыс аай бүдүрүлгелери база албан черлери аайлап башкарып турда туруп келир хамаарылгаларга:

Тыва Республиканың чарганы, делегей керээлериниң талазы-биле Тыва Республиканың хүлээлгелерин күүседириниң таварылгаларынга;

күрүне база муниципалитет өнчүзүн коммерциялыг эвес организацияларга дамчыдып бээр таварылгаларга хамаарышпас.

Бо үүлде айыткан күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн, ооң иштинде хуужудулга объектилери-биле чаңгыс аай эт-хөреңги комплексизи болуп, чер участоктарын хавырарын өске хоойлулар езугаар таарыштырар.

4 чүүл. Тыва Республикада күрүне өнчүзүн хуужударының күрүне программазы

1. Тыва Республикада күрүне өнчүзүн хуужударда мурнадыр үүлдерни, ону чорударда кызыгаарлаашкыннар кылырда, күрүне өнчүзүн хуу улустуң база юридиктиг эргелиг албан черлериниң өнчүзү кылдыр шилчидериниң чурумун, а ол ышкаш Тыва Республикада муниципалитет өнчүзүн хуужударының үндезиннерин Тыва Республикада күрүне өнчүзүн хуужударының республика программазының дугайында Тыва Республиканың хоойлузун езугаар (моон ынай — хуужудулга программазы дээр) доктаадып айыткан.

Тыва Республиканың Чазаа дараазында чылда Тыва Республиканың бюджединиң дугайында Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелдери-биле кады хуужудулга программазынга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелин Тыва Республиканың Дээди Хуралынга киирер.

Тыва Республиканың Чазаа эрткен чылда хуужудулга программазының күүселдезинин дугайында отчетту чылдына апрель 1-ге чедир Тыва Республиканың Дээди Хуралынга киирер.

2. Хуужудулга программазынга:

Тыва Республиканың экономиказының тус-тус адырларынга күрүне хөреңгизин хуужударының баш удур санажылгазы;

күрүне өнчүзүн хуужутканының уржуундан Тыва Республиканың төлевир балансызының өскерлириниң баш удур санаашкыны;

күрүне өнчүзүн хуужутканының уржуундан Тыва Республиканың экономиказынга иштики база даштыкы инвестицияларны хаара тударының баш удур санаашкыны;

муниципалитет өнчүзүн хуужударының бо Хоойлуда тодарадып айыткан сорулгаларын база аргаларын хандырар талазы-биле муниципалитет өнчүзүн хуужударының программаларынга негелделер;

күрүне өнчүзүн хуужударының аргаларын шилип алырының база ону хуужудар дугайында шиитпирлерни хүлээп алырының чуруму, күрүне өнчүзүн хуужударының аргаларын шилип алырының база ону хуужударының дугайында шиирпирлерни хүлээп алырының чуруму, хуужудулга үезинде тургускан ажык акционер ниитилелдериниң акцияларын шуут күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүнге быжыглаарының негелделери, а ол ышкаш тургустунган ажык акционерлиг ниитилелдерге хамаарыштыр ажык акционерлиг ниитилелдерни ("алдын акцияларны") эргелеп-башкарарынга Тыва Республиканың база муниципалитет тургузугларының киржир тускай эргезин ажыглаарының дугайында шиитпирлерни хүлээп алырының чуруму;

күрүненің хуужудуп турар хөреңгизиниң өртээн тургузарының чуруму;

күрүненің болгаш муниципалитеттің ажык акционерлиг ниитилел кылдыр эде тургузуп турары чаңгыс аай бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларынга чиигелделерни тыпсырының чурумун тодарадыры;

күрүне хөреңгизин хуужутканының түңнелинде алган акша-хөреңгилерни хуваарының чуруму болгаш нормативтерни кирген турары.

3. Хуужудулга программазынга күрүне хөреңгизин мындыг янзы-биле:

хуужударын хораан эт-хөреңги;

ону быжыглаарын соксадыр дугайында шиитпирни хүлээп алгыжеге чедир күрүне өнчүзүнге быжыглаар хөреңги;

ону хуужударынга даштыкы хуу улустуң болгаш юридиктиг эргелиг албан черлериниң, а ол ышкаш даштыкы хуу кижилериң база юридиктиг эргелиг албан черлериниң тургузукчузу (киржикчилери) азы аффилирозастаан кижилери болуп турар Россия Федерациязының резидентилериниң киржирин хорааш, хуужуткан хөреңги;

Тыва Республиканың Чазааның шиитпиринге үндезилээш, хуужудуп турар эт-хөреңги;

эргезинде турар экономиканың хамаарышкан органнарында (моон ынай — республиканың чогуур органнары дээр) ажыл-чорудулганы углап-башкарар болгаш таарыштырар бүрүн эргелиг, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының республика органнары-биле чөпшээрежилге езугаар, эргезинде күрүне хөреңгизин эргелеп-башкарарының база баш билип ээлээриниң хүлээлгелерин күүседир бүрүн эргелерлиг Тыва Республиканың Күрүне өнчү-хөреңгизин эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитединиң шиитпиринге үндезилээш, хуужудар хөреңги деп аңгылаар.

Хуужудулга программазынга акционер ажык ниитилелдер кылдыр эде тургузар деп турар, күрүненің чаңгыс аай бүдүрүлгелериниң баш удур көрген сан-даңзызын, а ол ышкаш күрүне өнчүзүнде турар акцияларын садар деп бодап турар акционер ажык ниитилелдериниң сан-даңзызы, айыткан бүдүрүлгелерни болгаш акционер ажык ниитилелдерни шилип алганының үндезини, оларны канчалдыр хуужудар деп турар аргаларны болгаш хуусааларны, оларны хуужудуп турда кылыр деп турар кызыгаарлаашкыннар, акционер ажык ниитилелдериниң акцияларын бөлүктеп садар ужурлуг хемчээлин база акцияларның ындыг бөлүктериниң эге өртээн баш удур санааны кирген турар. Айыткан ат-даңзыга кол фондуларның балансылыг ортек-үнези хуужудулга программазынга киириниң хүнүнде ажыл төлевириниң федералдыг хоойлу-биле доктааткан эң кудуку хемчээлдериндеи беш миллион ажыл турар фондулуг күрүненің чаңгыс аай бүдүрүлгелерин база акционер ажык ниитилелдерни, а ол ышкаш айыткан ат-даңзыга хуужудулга үезинде тургустунган болгаш Тыва Республиканың амыдырал-хандырылгазынга ужур-дузалыг продукцияны (бараанларны бүдүрүп, ачы-дузалар көргүзүп) бүдүрүп турар ажык акционер ниитилелдериниң акцияларының айыткан ат-даңзызынга киирбээн ажык акционер ниитилелдериниң акцияларын садарын чөпшээреве.

Баш удур көрген ат-даңзыга, ылаңгыя садып турар үезинде Тыва Республиканың Чазаа ындыг акцияларны Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнге быжыглаар дугайында азы айыткан ажык акционер ниитилелдерни ("алдын акцияларны") эргелеп-башкарарынга Тыва Республиканың киржири тускай эргени ажыглаар дугайында шиитпир хүлээп алган ындыг ажык акционер ниитилелдерни киирер;

акциялары Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнде туруп турар ажык акционер ниитилелдерге хамаарыштыр оларны канчаарын: ындыг акцияларның чамдыызын азы шуптузун-даа садарын, айыткан ажык акционер ниитилелдерни ("алдын акцияларны") эргелеп-башкарарынга киржир тускай эргелиг болур кылдыр айыткан ажык акционер ниитилелге хамаарыштыр ажыглаары-биле оларны шуптузун садарының аргаларын айтып тургаш, оларны быжыглаарын хоруур дугайында шиитпирни дараазында чылын хүлээп алыры көрдүүп турар;

акциялары күрүне өнчүзүнде бактаап кирип турар ажык акционер ниитилелдерни ажыл-агый ниитилелдериниң эге капиталдарынга Тыва Республиканың салыышкыны кылдыр дамчыдып бээр;

акциялары Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнде бактаап кирип турар ажык акционер ниитилелдерни ындыг акцияларны садып алыр эргезин шынзыдып турар, күрүненің өртек-үнелиг саазыннарының эзлерінге дамчыдып берип болур.

Хуужудулганың программазынга күрүне өнчүзүн айыткан бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларынга бо Хоойлунуң 18 үүлүнүң 8 пунктузунда айтып доктааткан чурум езугаар ону садып алыр эргелиг кылдыр арендага дамчыдып берип хуужудуп болур күрүненің чаңгыс аай бүдүрүлгелериниң дугайында сан-медээлер кирген турар ужурлуг.

Хуужудулга программазынга Россия Федерациязының хамаатыларының чамдык болүктеринге чиигелделерни доктаадып айтыр, күрүне өнчүзүнүң хевирлериниң сан-даңзызын киирип болур.

4. Күрүне өнчүзүнүң чамдык хевирлериниң саарылгазынга хуужудулга дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле айтып доктааткан кызыгаарлаашкыннар бодунуң күжүн айыткан эт-хөреңги-биле дараазында бүгү-ле дугуржулгаларга күштүг болуп хевээр арттырар.

5. Тыва Республиканың хоойлуларынга болгаш оларга дүүштүр хүлээп алгылааны Тыва Республиканың хоойлу-дүрүм талазы-биле нормативтиг актылары "Россия Федерациязында күрүне өнчүзүн хуужударының дугайында болгаш муниципалитет өнчү-хөреңгизин хуужударының үндезиннериниң дугайында" Федералдыг хоойлуга база хуужудулганың программазынга чөрүшкек эвес болур ужурлуг.

5 чүүл. Чамдык ажык акционер ниитилелдерге хамаарыштыр Тыва Республиканың болгаш муниципалитет тургузугларының бүрүн эргелери

1. Экономиканы күрүнеден эргелеп-башкарарын, Россия Федерациязының эргелерин база хоойлу езугаар эргеажыктарын камгалаар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаа, тус чер бот-башкарылга органнары тус-тузунда күрүненің база муниципалитеттің чаңгыс аай бүдүрүлгелерин ажык акционер ниитилелдер кылдыр эде тургузар, чок болза күрүне өнчүзүнде туруп турар база муниципалитеттің ажык акционер ниитилелдерин садар дугайында шиитпирни хүлээп алыр сорулга-биле айыткан бо ажык акционер ниитилелдерге хамаарыштыр Тыва Республика биле муниципалитет тургузуушкуннары тус-тузунда айыткан ажык акционер ниитилелдерни ("алдын акцияларны") эргелеп-башкарарынга киржир тускай эргени ажыглаар дугайында шиитпирни хүлээп ап болур.

Тускай эргени ("алдын акцияны") ажыглаар дугайында шиитпирни хүлээп алган Тыва Республиканың Чазаа азы тус чер бот-башкарылга органы ажык акционер ниитилелдиң директорлар човүлелинче (хайгаарал човүлелинче) база ревизия комиссиязынче Тыва Республиканың муниципалитет тургузугларының толээлерин тус-тузунда томуйлаар.

Аңаа хамаарыштыр тускай эргени ("алдын") ажыглаар дугайында шиитпирни хүлээп алган ажык акционерлиг ниитилел акционерлериниң ниити хуралын эрттирер хуусааларының база саналдап турар хүн айтырыының дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр доктаадып айыткан чурум езугаар Тыва Республиканың база муниципалитет тургузугларының толээлеринге дыңнадыр хүлээлгелиг.

Тыва Республиканың, муниципалитет тургузугларының толээлери акционерлерниң ниити чыл хуралының хүн айтырыынга саналдарын киирер болгаш акционерлерниң ээлчег чок ниити хуралдарын чыылдырарын негээр эргелиг.

Тыва Республиканың, муниципалитет тургузугларының толээлери акционерлерниң ниити хуралынга киржир, а ол ышкаш акционерлерниң ниити хуралы шиитпирлерни хүлээп ап турда:

ажык акционер ниитилелдиң уставынга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында азы ажык акционер ниитилелдиң уставын чаа эдилге-биле бадылаар дугайында;

ажык акционер ниитилелди эде организастаар дугайында;

ажык акционер ниитилелди дүжүрер, ону дүжүрер комиссияны томуйлаар дугайында база түр безерек када азы шуут тончузу балансларны бадылаар дугайында;

ажык акционер ниитилелдиң эге капиталын оскертир дугайында;

"Акционер ниитилелдер дугайында" Федералдыг хоойлунуң X база XI эгелериндe айыткан улуг-улуг дугуржулгаларны болгаш ону чарарынга сонуургалдыг ажык акционер ниитилелдериниң дугуржулгаларын чарар дугайында шиитпирни хүлээп ап турда, ону күш чок болдурар эргелиг.

Тыва Республиканың, муниципалитет тургузугларының толээлери ажык акционер ниитилелдериниң бүгү-ле документилери-биле таныжар болгаш албан-ажыл база коммерция чажыдын чарлап таратканы дээш харыысалгага онаажыр.

Тыва Республиканың, муниципалитет тургузугларының толээлери ажык акционер ниитилелдиң ортек-үнелиг саазыннарының даңзызын тудуп ээлеп турарлардан ажык акционер ниитилелдиң ортек-үнелиг саазыннарының бүрүткеткен эзлериниң адының (албан черинің адының), аңаа хамааржыр ортек-үнелиг саазыннарның санының, бөлүүнүң (хевириниң) база дорт ортээнің дугайында сан-медээлерни алыр эргелиг.

Тыва Республиканың, муниципалитет тургузугларының толээлери ажык акционер ниитилелдиң директорлар човүлелинің (хайгааракчы човүлелдің) кежигүнүнге, ажык акционер ниитилелдиң ниити күүсекчи органының (баштаар черинің дирекциязының) кежигүнүнге, а ол ышкаш организацияның баштаар черинге (эргелекчизинге) кадылгаларны "Акционер ниитилелдер дугайында" Федералдыг хоойлунуң 71 үүлүнүң 2-ги пунктузунга дүүштүр эгидип бээр дугайында негелде-биле судка хомудал киирер эргелиг.

Тыва Республиканың, муниципалитет тургузугларының толээлери ажык акционер ниитилелдиң директорлар човүлелинің (хайгааракчы човүлелдің) кежигүннери болуп турар. Директорлар човүлелинде (хайгааракчы човүлелде) Тыва Республиканың муниципалитет тургузугларының толээлериниң ээлеп турар черлерин директорлар човүлелинің (хайгааракчылар човүлелинің) кежигүннерин соңгуп турар үеде барымдаалавас.

Тыва Республиканың муниципалитет тургузугларының толээлери — директорлар човүлелинің (хайгаарал човүлелинің) кежигүннери — Россия Федерациязының хоойлужудулгазында көрдүнген эргелерлиг болгаш хүлээлгелерлиг болур.

2. Тускай эргениң ("алдын акцияның") күжүн соксадыр дугайында шиитпирни Тыва Республиканың Чазаа азы тускай эргени ("алдын акцияны") ажыглаар дугайында шиитпирни хүлээп алган тус чер бот-башкарылга органнары хүлээп алыр. Тускай шиитпир ("алдын акция") ону соксадыр дугайында шиитпирни хүлээп алгыжеге чедир күштүг болур.

3. Ажык акционер ниитилелдиң акцияларын күрүне азы муниципалитет өнчүзүнге быжыглаарын база ооң тускай эргезинге ("алдын акцияга") хамаарыштыр хары угда ажыглаарын болдурбас.

4 Айыткан эргени ажыглаар дугайында аңаа хамаарыштыр шиитпир хүлээп алдынган тускай эргени ("алдын акцияны") ажык акционер ниитилелдиң акциязынга солуп болбас.

5 Тыва Республиканың, муниципалитет тургузугларының толээлери кылдыр бодунуң ажыл-чорудулгазын Тыва Республиканың Чазааның бадылааны дүрүмге үндезилеп боттандырар, күрүне база муниципалитет албан-хаакчыттарын тус-тузунда томуйлап болур.

6 чүүл. Акциялары күрүне азы муниципалитет өнчүзүнде быжыглаттынган ажык акционер ниитилелдерге Тыва Республиканың азы муниципалитет тургузугларының эргеажыктарын толээлээри

1. Экономиканы күрүнеден эргелеп-башкарарын, хамаатыларның эргелерин болгаш хоойлу-дүрүм езугаар эргеажыктарын хандырар сорулга-биле күрүненің база муниципалитеттің чаңгыс аай бүдүрүлгелерин ажык акционер ниитилелдер кылдыр эде тургузуп турда, чок болза ажык акционер ниитилелдерниң күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүнде бактаап турар акцияларын садар дугайында шиитпирлерни хүлээп ап турар үеде Тыва Республиканың Чазаа, тус чер бот-башкарылга органнары айыткан ажык акционер ниитилелдериниң акцияларын күрүне азы муниципалитет өнчүзүнге быжыглаар дугайында шиитпирни хүлээп ап болур.

Ажык акционер ниитилелдиң акцияларының 100 хуузун күрүне азы муниципалитет өнчүзү кылдыр быжыглап турар үеде ниитилелдиң эргелериниң дээди органының — акционерлериниң ниити хуралының бүрүн эргелерин акцияларның хамаарышкан өнчү ээлериниң омунээзинден күрүне (муниципалитет) өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле орган боттандырар. Тыва Республиканың акционер болур туружун Тыва Республиканың Чазааның тодарадып айтыры, күүсекчи эрге-чагырганың органнары хевирлен тургузар. Ажык акционер ниитилелди эргелеп-башкарарының дээди органының хүлээп ап турар шиитпирлерин "Акционер ниитилелдер дугайында" Федералдыг хоойлунуң 89 үүлүнге дүүштүр кадагалап шыгжаар ужурлуг протоколдап тургузар. Акционерлериниң ниити хуралын белеткээриниң болгаш эрттиреринің айыткан Федералдыг хоойлу-биле көргени чурумун ажыглавас.

Ажык акционер ниитилелдиң директорлар човүлелиниң (хайгаарал човүлелинің) кежигүннерин директорлар човүлелинің (хайгаарал човүлелинің) кайы-даа кежигүнүнүң (бүгү кежигүннериниң) бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадып болур эргелиг, күрүне (муниципалитет) өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле хамаарышкан орган бир чыл хуусаада томуйлаар. Бир эвес ниитилелдиң уставы-биле бо айтырыгларны шиитпирлээрин ажык акционер ниитилелдиң директорлар човүлелинин (хайгаарал човүлелинин) эргезинге хамаарыштырбаан болза, ажык акционер ниитилелдиң күүсекчи органнарын күрүне (муниципалитет) өнчү-хөреңгизин эргелеп-башкарар талазы-биле органның шиитпири-биле тургузар болгаш оларның бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадып болур.

"Акционер ниитилелдер дугайында" Федералдыг хоойлу-биле көрдүнген дүрүмнер езугаар күрүне азы муниципалитет өнчүзүнде мурнунда быжыглаттынган акцияларның ниити санындан (100 хуузундан) акцияларның ийи база оон-даа хой хуузун хавырган үезинден бээр акционерлериниң ниити хуралын чыылдырар, эрттирер болгаш шиитпирлерни хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың Чазаа, ооң бүрүн эрге берип толээлеткен күүсекчи эрге-чагырга органнары, тус чериң бот-башкарылга органнары акционерлериниң ниити хуралының хүн айтырыынга саналдарны доктааттынган чурум-биле киирер, директорлар човүлелинге (хайгааракчы човүлелинге), ревизия комиссиязынга, а ол ышкаш бир эвес ооң уставы-биле ол айтырыгны шиитпирлээрин ниити хуралдың эргезинге хамаарыштырган болза, ажык акционер ниитилелдиң күүсекчи органнарынче кордакчыларны депшидер болгаш Тыва Республиканың база муниципалитет тургузугларының тус-тузунда өнчүзүнде турар акциялары-биле акционер ниитилелдериниң ниити бадылаары-биле толээлерин томуйлаар

Бир эвес толээлериниң бүрүн эргелеринде депшиткен кордакчы дээш бадылаар бадылаашкыннарның санын айытпаан болза, ынчан ажык акционерлиг ниитилелдиң директорлар човүлелинің база ревизия комиссиязының кежигүннерин соңгуурда, Тыва Республиканың, муниципалитет тургузуунуң толээлери директорлар човүлелинге (хайгаарал човүлелинге) Тыва Республиканың, муниципалитет тургузуунуң депшиткен кордакчыларының хой-ле санын соңгуурун хандырар дээш тус-тузунда бадылаар ужурлуг.

3. Тыва Республиканың, муниципалитет тургузугларының бүрүн эргелиг органнарының депшиткилээни кордакчыларның аразындан ажык акционерлиг ниитилелдиң директорлар човүлелинің (хайгаарал човүлелинің) составынга доктааткан чурум-биле соңгуткан улус ниитилелдиң директорлар човүлелинге (хайгаарал човүлелинге) шуут Тыва Республиканы, муниципалитет тургузугларын толээлээр ужурлуг.

Ажык акционер ниитилелиниң директорлар човүлелинде (хайгаарал човүлелинде) Тыва Республиканың, муниципалитет тургузугларының эрге-ажыктарының толээлекчилери директорлар човүлелинге (хайгаарал човүлелинге) чугаалажып турар айтырыглар талазы-биле, ооң иштинде ниитилелдиң күүсекчи органнарының персоналдыг составының талазы-биле (бир эвес ол айтырыгны директорлар човүлелинің (хайгаарал човүлелинің) эргезинге устав-биле хамаарыштырбаан болза), бодунуң канчаар бадылаарын Тыва Республиканың Чазааның доктаадып айытканы чурум езугаар бижимел-биле дугуржуп алыр.

Ажык акционер ниитилелиниң директорлар човүлелинде (хайгаарал човүлелинде) Тыва Республиканың, муниципалитет тургузугларының күрүне азы муниципалитет албан-хаакчыттары болуп турар төлээлери ниитилелдерге акша шаңналдары азы оске-даа хевирлиг шаңналдар алыр, а ол ышкаш боттарының хүлээлгелерин күүседирде чарыгдалдарын айыткан ниитилелдериниң база үш дугаар улустуң күсели-биле дуглап төлээр эргези чок.

Тыва Республиканың Чазаа, тус чер бот-башкарылга органнары боттарының депшиткен кордакчыларының аразындан соңгааны база күрүненің азы муниципалитеттің чогуур эрге-ажыктарын төлээлеп турар директорлар човүлелинің (хайгаарал човүлелинің) кежигүнүн кайы-даа үеде солуп кааптар эргелиг.

Акцияларның 25-тен хой хуузу күрүне азы муниципалитет өнчүзүнде быжыглаттынган ажык акционерлиг ниитилелдиң чаңгыс аай күүсекчи органы ниитилелдиң эге капиталында салган акцияларны хавырар, ол ышкаш ук ниитилелдиң эге капиталын эгелеп тургузуп турар күрүне (муниципалитет) өнчүзүн эргелеп-башкарып турар органның бижимел чөпшээрели чокка, оларны хавырар азы бүзүредилге органынга дамчыдып бээр эргези чок. Шак ындыг бижимел чөпшээрел чокка кылган чөпшээрежилге күш чок.

Күрүне азы муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудуп турда, тургускан ажык акционер ниитилелдериниң эрге-хоойлу талазы-биле дүрүмнериниң бо пункт-биле көрдүнген онзагай үүлдери ниитилелге хамаарыштыр хуужудулганың хуусаазы төнгүжеге чедир азы кажан күрүнеге азы муниципалитет тургузуунга хамааржыр акцияларның саны оларның ниити санының 25 хуузундан ковудевес болуп турар үеге чедир күштүг болуп артар.

4. Ажык акционер ниитилелдериниң эргелел органнарында Тыва Республиканың, муниципалитет тургузугларының толээлери ажык акционер ниитилелдерге акша шаңналдарын азы оске-даа хевирлиг шаңналдар алыр, а ол ышкаш боттарының хүлээлгелерин күүседип турар үеде чарыгдалдарын айыткан ажык ниитилелдериниң база үшқу кижилериниң күсели-биле дуглап төлээр эргези чок.

7 чүүл. Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне органы

1. Тыва Республиканың күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне органы болза, Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитеди болур.

Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Тыва Республиканың Чазак кежигүү болур болгаш ооң хүлээлгелери калбарган тудум, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы боп болур.

(Уланчызы 3-кү арында).

(Уланчызы. Эгези 2-ги арында).

Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитединиң дугайында Дүрүмнү Тыва Республиканың Чазаа бадылаар.

Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитединге Россия Федерациязының Күрүне өнчүзүнүң яамызының девискээр талазы-биле агентилелинин бүрүн эргелерин берип каап болур. Бо таварылгада Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитеди Россия Федерациязының Чазааның бадылаары, Россия Федерациязының Күрүне өнчүзүнүң яамызының девискээр агентилелинин дугайында Дүрүмге дүүштүр федералдыг өнчүнү эргелеп-башкарар болгаш баш билир талазы-биле бодунуң ажыл-чорудулгазын боттандырар.

2. Күрүне өнчүзүн хуужудар талазы-биле күрүненің чаңгыс аай политиказын боттандырары-биле Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитеди:

күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар болгаш баш билир талазы-биле Тыва Республиканың хамаарышкан күрүне органнарының ажыл-чорудулгазын уштап башкарар;

бодунун эргезининң хемчээли-биле бо Хоойлу езугаар хуужудулганың программазы-биле, федералдыг өске-даа хоойлулар болгаш Тыва Республиканың хоойлулары-биле күрүне өнчүзүн хуужударының чорудуушкунун таарыштырар нормативтиг актыларны ажылдап кылыр болгаш парлап үндүрер, эрге-хоойлу талазы-биле айыткан нормативтиг актыларның күүселдезин контрольдаар, оларга өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер, а ол ышкаш хуужудулга дугайында Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазын ажыглаар дугайында тайылбырны бээр;

чогуур күүсекчи органнар-биле кады Тыва Республиканың Чазаанга хуужудулга программазының төлевилелин киирер;

хуужудулга программазының күүселдезин организастаар болгаш контрольдаар;

бодунун эргези-биле дүүштүр күрүне өнчүзүн хуужудар дугайында шиитпирни хүлээп алыр болгаш бо Хоойлуда доктааткан чуруму-биле күрүне өнчүзүн садар;

бо Хоойлуда, федералдыг өске-даа хоойлуларда, Тыва Республиканың хоойлуларында доктааткан чурум-биле күрүненің чаңгыс аай бүдүрүлгелерин ажык акционер ниитилелдер кылдыр эде тургузар;

Тыва Республиканың өмүнээзинден хуужудулга үезинде тургузуп турары, ажык акционер ниитилелдерниң эге тургузукчузу болур;

Акциялары (эге капиталда үлүг-хуузу) Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнде туруп турар ажыл-агый ниитилелдериниң акционериниң (киржикчизинин) эргезин Тыва Республиканың өмүнээзинден боттандырар;

күрүне өнчүзүн хуужудар талазы-биле комиссияны тургузар;

күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле федералдыг органның даалгазы езугаар федералдыг өнчүнү хуужудар талазы-биле чамдык бүрүн эргелерни боттандырар эргелиг;

Тыва Республиканың девискээринде туруп турар федералдыг өнчү-хөреңгиниң объектилерин хуужудар талазы-биле федералдыг органның тургузуп турары комиссияларже боттарының төлээлерин чорудар эргелиг;

Россия Федерациязының Чазааның доктаатканы чурум-биле Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнүң база Тыва Республиканың девискээринде туруп турар федералдыг өнчүнүң учедун организастаар.

3. Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле Күрүне комитеди бо Хоойлу-биле база күрүненің өске-даа органнары-биле, а ол ышкаш хуу улустың база юридиктиг эргелиг албан черлериниң тодарадып айытканы боттарының бүрүн эргелерин өскелерге төлээледир эргези чок.

4. Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитеди Тыва Республиканың күрүне эргечагырга органнары-биле база тус черниң бот-эргелел органнары-биле кады федералдыг өнчү-хөреңгини, Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөреңгизин база муниципалитет өнчү-хөреңгизин аңгылаар дугайында саналдарны белеткээр.

Күрүненің өнчү-хөреңгизин аңгылаар дугайында шиитпирни федералдыг хоойлулар-биле база Россия Федерациязының хоойлу-дүрүмнери болгаш өске-даа нормативтиг актылары-биле, Тыва Республиканың хоойлуларынга база хоойлу-дүрүм талазы-биле нормативтиг өске-даа актыларынга дүүштүр хүлээп алдынган чурум езугаар хүлээп алыр.

4. Муниципалитет тургузугларының уставтары-биле дүүштүр тус черниң бот-башкарылганын төлээлекчи органнарының шиитпири-биле муниципалитет өнчүзүн эргелеп-башкарарының талазы-биле органнарны тургузуп болур.

8 чүүл. Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүнүң садып алыкчылары

1. Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн хуужудуп турар үеде күрүненің база муниципалитеттің чаңгыс аай бүдүрүлгелери, күрүне бүдүрүлгелери, күрүненің болгаш муниципалитеттің албан черлери, а ол ышкаш эге капиталында Россия Федерациязының, Тыва Республиканың база муниципалитет тургузугларының үлүг-хуузу 25 хуудан ажып турар юридиктиг эргелиг албан черлери (моон ынай — садып алыкчылар дээр) ындыг өнчү-хөреңгинин садып алыкчылары боып болбас.

2. Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн садып алырынга бодунун эргезин бадыткап көргүзер эргени садып алыкчыларга бээр.

Бир эвес соонда барып, күрүне азы муниципалитет өнчүзүн садып турар үеде, садып алыкчы хоойлу езугаар ону садып алыр эргези чок турган деп билдине берген болза, күрүне азы муниципалитет өнчүзүн хуужуткананың дугуржулгазын Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле дүүштүр ону күш чок деп санаар.

3. Садып алыкчыларның киирип кээри документилерниң атдаңзызын база оларны киирериниң чурумун Тыва Республиканың Чазаа доктаадып айтыр. Юридиктиг эргелиг албан черлери — садып алыкчылар доктааттынган чурум езугаар боттарының бадылааны эге тургузукчу материалдарын база ажыл-чорудулганың сөөлгү үш чылда баланс отчеттарын, а ол ышкаш үндүрүг инспекцияларының шынзылгаларын киирип кээри ыяап-ла албан болур.

Юридиктиг эргелиг албан черлери — садып алыкчылар садып алыр-садар дугуржулгаларны федералдыг хоойлу-биле доктааткан ажыл толевириниң эң кудуку хемчээлдериниң он мундан хөй хемчээли-биле кылган база садып алыкчыларны федералдыг хоойлу-биле доктааткан ажыл толевириниң эң кудуку хемчээлдериниң ийи мундан хөй хемчээли-биле кылган таварылгада, үндүрүг инспекциязының шынзылгазын киирер.

9 чүүл. Күрүне өнчүзүн садар албан черлери

1. Тыва Республиканың күрүне өнчүзүн Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитеди садар.

2. Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитединиң ажыл-чорудулгазынга үндүрүг онаавас.

3. Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитеди бодунун эргезининң хемчээли-биле:

оларны саткан үезинге чедир Тыва Республикага хамааржыр хуужудулга объектилерин Тыва Республиканың омүнээзинден эллээр;

хуужудулга объектилерин Тыва Республиканың омүнээзинден садар;

Тыва Республиканың Чазааның даалгазынга үндезилээш, ажыл-агый ниитилелдериниң эге тургузукчузу болур;

Күрүне өнчүзүн хуужутканының түннелинде алган акша-хөреңгилерниң шимчээшкининиң дугайында статистиктиг болгаш бухгалтерия отчедун кылып чорудар;

Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктааткан чурум-биле Тыва Республикага хамааржыр ажыл-агый объектилериниң хуужудар ужурлуг акцияларының (эге капиталда үлүг-хууларының) учедун, а ол ышкаш садып алыкчыларның күрүне өнчүзүн садып алыр-садарының керээлери-биле тодарадып айыткан хүлээлгелериниң учедун чорудар;

күрүне өнчүзүн хуужутканының түннелинде алган акша-хөреңгилерни хуужудулга программазы-биле доктаадып айыткан нормативтер-биле дүүштүр алыр болгаш шилчидер;

Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитеди акционерниң (киржикчиниң) бүрүн эргезин боттандырып турары, ажыл-агый ниитилелдериниң акцияларының эге капиталында үлүг-хууларының талазы-биле дивидентилерни шилчидерин база өске-даа орулгаларны хандырар талазы-биле хемчеглерни боттандырар хүлээлгелерни күүседир.

4. Хуужудулга үезинде турғускан Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитединиң ээзи болуп турар ажык акционер ниитилелди садар ужурлуг акцияларның аразында акционерлерниң ниити хуралдарынга акцияларның 25-тен эвээш эвес хуузун, айыткан акционер ниитилелдиң акцияларының ниити санындан база бир акцияны бадылаар эргелиг болур. Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитединиң ээзи болуп турар, айыткан ажык акционер ниитилелдиң өске акциялары (Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөреңгизинде быжыглаттынганнарындан азы "алдын акциядан" өскелери), оларның санындан хамаарылга чокка, бо Хоойлуга дүүштүр бадылаар эргези чок болур болгаш ниити хуралдарга келген улустың санын тодарадырда база бадылаашкыннарны санаарда, ону барымдаалавас.

Тыва Республиканың күрүне өнчүзүн садар улустың ажыл-чорудулгазының чурумун Россия Федерациязының негелде кодекизи-биле, федералдыг өске-даа хоойлулары-биле, а ол ышкаш Тыва Республиканың хоойлулары болгаш нормативтиг өске-даа хоойлу-дүрүм актылары-биле доктаадып айтыр.

5. Тус черниң бот-башкарылга органнары муниципалитет өнчүзүн садар улусту боду томуйлаар.

10 чүүл. Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн хуужудуп турар үеде төлевириниң акша-хөреңгилери

1. Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн хуужудуп турар үеде толевириниң хоойлу езугаар акша-хөреңгизин Россия Федерациязының рубль акшазы (валютазы) болур деп санаар.

2. Күрүне база муниципалитет өнчүзүн хуужудуп турар үеде федералдыг хоойлужудулга-биле доктааткан таварылгада база чурум езугаар төлевириниң акша-хөреңгизин Россия Федерациязының база Тыва Республиканың өре талазы-биле тускай сорулгалыг хүлээлгелерин база хүлээп көрүп болур.

11 чүүл. Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн хуужутканының түннелдеринде алган акша-хөреңгилерни хуваары

1. Күрүне өнчүзүн хуужутканының түннелинде алган акша-хөреңгилерни Хуужудулганың республика программазының доктаадып айытканы чурумга база нормативтерге дүүштүр хуваар болгаш аңаа үндүрүг онаавас. Күрүне азы муниципалитет өнчүзүн хуужутканының түннелинде алган акша-хөреңгилерни тус-тузунда федералдыг бюджетче, Тыва Республиканың бюджединче, тус черниң бюджеттеринче шилчидер болгаш олар ыяап-ла шилчидер толевирлер болур.

2. Муниципалитет өнчүзүн хуужутканының түннелинде алган акша-хөреңгилерни тус чер бот-башкарылга органнарының төлээлекчи органнарының шиитпирлеринге дүүштүр хуваар.

3. Ай бүрүзүнүң бирээден он бешке чедир күрүне база муниципалитет өнчүзүн хуужутканының түннелинде алган акша-хөреңгилерни ол айның чээрби бештиң хүнүнден орайтатпайн, тус-тузунда федералдыг бюджетче, Тыва Республиканың бюджединче, тус черниң бюджеттеринче шилчиткен турар ужурлуг. Ай бүрүзүнүң он алдыдан үжен бирге чедир күрүне база муниципалитет өнчүзүн хуужутканының түннелинде алган акша-хөреңгилерни ол айның дараазында айның тостун хүнүнден орайтатпайн, тус-тузунда федералдыг бюджетче, Тыва Республиканың бюджединче, тус чер бюджеттеринче шилчиткен турар ужурлуг.

4. Күрүне өнчүзүн хуужутканының түннелинде алган акша-хөреңгилерни өй-шаанда шилчитпээн таварылгада, үндүрүглерни чыыр талазы-биле ажыл-чорудулганы углап башкарар база таарыштырар эргелиг болуп турар Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органы айыткан ол акша-хөреңгилерни Тыва Республиканың күрүне өнчүзүн садар улустың саннарындан маргылдаа чокка үндүр бижиир эргелиг.

5. Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн хуужутканының түннелинде алган акша-хөреңгилерни тус-тузунда федералдыг бюджетче, Тыва Республиканың бюджединче, тус чер бюджеттеринче, өй-шаанда шилчитпээни дээш күрүне өнчүзүн садар улус база муниципалитет өнчүзүн садар улус (моон ынай-өнчү садыкчылары дээн) төлээр хуусаазын узатканы хүн бүрүзү дээш хамаарышкан бюджеттериниң мурнунга өнчү ээлериниң акша-хөреңги төлээр хүлээлгелерин күүседир ай, хүнүнде күштүг боып турары, Россия Федерациязының Төп банкызының чээлилер бээринге доктаадып айыткан хуузунуң бир кезээ хемчээли-биле хөө толээр.

II ЭГЕ. КҮРҮНЕ МУНИЦИПАЛИТЕТ ӨНЧҮЗҮН ХУУЖУДАРЫНЫҢ ЧУРУМУ БОЛГАШ ОНУ ЧОРУДАРЫНЫҢ АРГАЛАРЫ

12 чүүл. Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн хуужудары-биле санал киирери

1. Күрүне база муниципалитет өнчүзүн хуужудар талазы-биле саналды Тыва Республиканың Чазаандан, Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитединден, тус чер бот-башкарылга органнарындан, хуу улустан база юридиктиг эргелиг албан черлериниң кирип болур.

2. Күрүне өнчүзүн хуужудар кылдыр чагыгны Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитединге база муниципалитет өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле органнарга дорт киирер.

13 чүүл. Күрүне өнчүзүн хуужудар дугайында шиитпирлерни хүлээп алырының чуруму

1. Күрүне өнчүзүн хуужударынга чагыгларны Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитеди олларны алган хүнүнде-ле бүрүткээр.

2. Бир эвес Хуужудулганың республика программазы-биле дүүштүр хуужудулганың объектизин Тыва Республиканың Чазаанын хуужудуп болуру таварылгада, Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитеди хуужудар дугайында саналды айыткан объектини ону хуужударының чогумчалыын үндезилеп, ындыг объектини хуужударының аргазын болгаш хуусаазын айтып, ажык акционер ниитилелдиң акцияларын күрүне өнчүзүнге быжыглаарының азы тускай эргени ("алдын акцияны") ажыглаарының эргежок чугулазын үндезилеп тургаш, Тыва Республиканың Чазаанга киирер.

3. Бир эвес Хуужудулганың республика программазынга дүүштүр хуужудар объектини Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитединиң чогуур адырлар яамылары-биле дугуржуп чөпшээрешкени шиитпири-биле хуужудуп болур таварылгада, айыткан объектини хуужудар дугайында азы хуужударындан ойталаар дугайында шиитпирни Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитеди күрүне өнчүзүн хуужудары-биле чагыгларны бүрүткээн хүнүнден бээр бир ай хуусаада хүлээп алыр.

4. Ындыг объектини хуужудар дугайында азы ону хуужударындан ойталаар дугайында шиитпирни хүлээп алган үезинден бээр үш хонук хуусаада чорудуп бээр.

5. Бо чүүлдүң 2 азы 3 пунктуларында айыткан күрүне өнчүзүн хуужудар дугайында шиитпирни долгандыр турар хүрээлелди камгалаарын хандырып турар адырлар аайы-биле яамылар болгаш органнар-биле дугуржуп тургаш, хуужудар объектиниң Тыва Республиканың амыдырал-чуртталгазын хандырарынга ужур-дузазын барымдаалап тургаш база Тыва Республиканың экономиктиг эрге-ажыктарын, хуужудар объектиниң адырлар аайы-биле онзагай чүүлдерин, бир эвес айыткан бүдүрүлгелер хоорайлар тудуунга киржир хамаарылгалыг азы девискээрниң социал-экономиктиг байдалынга улуг саналдарны чедирип турар болза, күрүненің ажык акционер ниитилелдери кылдыр эде тургузуп турары бүдүрүлгелерниң ажылдакчыларының ниити хуралдарының монополияга удур политика талазы-биле республика органнарының, тус чер бот-башкарылга органнарының шиитпирлерин барымдаалап тургаш, Тыва Республиканың Чазаа азы Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитеди хүлээп алыр.

6. Тыва Республиканың Чазаа, Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитеди күрүне өнчүзүн хуужудар кылдыр чагыгларны чугаалажып көрүп турар үеде күрүне өнчүзүн хуужударындан ойталаар дугайында азы ону хуужудар дугайында шиитпирни хүлээп ап болур.

7. Күрүне өнчүзүн:

Күрүне өнчүзүн хуужударын, ооң иштинде бир эвес айыткан өнчүнү хамааты саарылгадан хураап алган азы хамааты саарылгазынга кызыгаарлаттынган таварылгада, хоругдап каан;

күрүне өнчүзүн хуужудар дээш чагыгда айыткан өнчүнү федералдыг өске-даа хоойлулар-биле болгаш Тыва Республиканың хоойлулары-биле дүүштүр хавырар дээн таварылгаларда, хуужударындан ойталап кааптып болур.

Күрүне өнчүзүн хуужударындан ойталаар дугайында шиитпирни хүлээп алган таварылгада, чагыг киирген улуска ындыг шиитпириниң ужурун тайылбырлап тургаш, бижимел-биле харыылап бээр.

8. Күрүне өнчүзүн хуужудар дугайында шиитпирни хүлээп алган таварылгада Тыва Республиканың Чазаа күрүне өнчүзүнде тургускан ажык акционер ниитилелдиң акцияларын Тыва Республиканың күрүне хөреңгизинге быжыглаар дугайында шиитпирни хүлээп ап болур.

Хуужудулга дугайында республика программазы-биле дүүштүр Тыва Республиканың Чазаа тускай эргени ("алдын акцияны") ажыглап тургаш, күрүне өнчүзүн хуужудар дугайында шиитпирни хүлээп ап болур.

9. Күрүне өнчүзүн хуужудар дугайында шиитпирни хүлээп алган таварылгада Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитеди хуужудулга талазы-биле комиссияны тургузар болгаш ындыг өнчүнү хуужудар дугайында шиитпирни хүлээп алган хүнүнден бээр алды айдан ашпас ужурлуг, хуужудулга планын белеткээринге хуусаазын доктаадып.

Хуужудулганың планын белеткээриниң хуусаазын Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитединиң шиитпири-биле бир чылдан хөй эвес кылдыр узадып каап болур.

10. Хуужудулга талазы-биле комиссияның составынга өнчү-хөреңгини эргелеп-башкарар талазы-биле чогуур органнарны, сан-хөө органнарының, Тыва Республиканың күрүне эргечагыргазының хамаарышкан органнарының төлээлери, эргежок чугула таварылгада монополияга удур политика талазы-биле республика органының төлээлери, а ол ышкаш бо Хоойлуга дүүштүр өске-даа улус бактаап кирип болур.

Хуужудулга талазы-биле комиссия ажылынга эксперттерни, а ол ышкаш аудитор, сүме бээр, өртек-үне тургузар болгаш өске-даа организацияларны кииришпирип болур эргелиг.

11. Хуужудулганың планынга хуужудулга объектизин садарының аргазын, ону садарының хуусааларын болгаш негелделерин, а ол ышкаш хуужудар объектиниң эге өртээн тодарадып айтыр. Хуужудулга планын өнчүнү эргелеп-башкарар талазы-биле хамаарышкан органнар бадылаар. Хуужудулга планының чаңгыс аай майының Россия Федерациязының Чазаа бадылаар.

14 чүүл. Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн хуужударының аргалары

1. Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн хуужударда хуужудулганың дараазында аргаларын:

күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн аукционга садар, ооң иштинде хуужудулга үезинде тургускан ажык акционер ниитилелдернин акцияларын тускайжыткан аукционнарга садар;

күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн инвестиция база (азы) социал негелделери-биле коммерция мөөрейлеринге садар;

хуужудулга үезинде тургускан ажык акционерлиг ниитилелдериниң акцияларын оларның ажылдакчылары садар;

күрүне база муниципалитет өнчүзүн садып алыр;

акцияларның 100 хуузу күрүне азы муниципалитет өнчү-хөреңгизинде туруп турар күрүненің болгаш муниципалитеттің чаңгыс аай бүдүрүлгелерин ажык акционер ниитилелдер кылдыр эде организастаар;

күрүне азы муниципалитет өнчүзүн ажыл-агый ниитилелдериниң эге капиталга шыгжамыры кылдыр салыр;

күрүне азы муниципалитет өнчү-хөреңгизинге туруп турар, хуужудулга үезинде тургустунган ажык акционер ниитилелдериниң акцияларын ындыг акцияларны садып алыр эргезин шынзыдып турар, күрүненің азы муниципалитеттің өртек-үнелиг саазыннарының эдилекчилеринге хавырып бээр аргаларны ажыглаар.

2. Эт-хөреңги комплекизи болур бүдүрүлгени азы акциялары айыткан ниитилелдиң эге капиталының 50 хуузун ажып турар, хуужудулга үезинде тургустунган ажык акционер ниитилелдиң акцияларын бо Хоойлунуң 19 чүүлүнге дүүштүр инвестиция болгаш (азы) социал негелделери-биле чүгле коммерция мөөрейлеринге садар.

3 Россия Федерациязының, Тыва Республиканың азы муниципалитет тургузугларының иштики болгаш даштыкы оре хүлээлгелериниң күсели-биле киирер күрүне азы муниципалитет өнчүзүнге эт-хөреңги алыр, а ол ышкаш күрүне азы муниципалитет өнчүзүн өске өнчүге (акша-хөреңгиге, барааннарга болгаш ачы-дузаларга), бо Хоойлунуң 22 чүүлүнде көрүнген таварылгалардан аңгыда, солуурун чөпшээревес.

4. Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн хуужударының аргазын тодарадып турар үеде хуужудулга талазы-биле комиссия:

күрүне азы муниципалитет өнчүзүн хуужудар кылдыр өнчү-хөреңги эргелеп-башкарар талазы-биле хамаарышкан органнарга берген чагыгларда кирген саналдарны;

хуужудар объектилериниң адырлар аайы-биле онзагай чүүлдерин база девискээрге оларның социал-экономиктиг ужур-дузазын;

хуужудар объектилериниң рынокка өртек-үнезин өөренип көөр.

5. Күрүне өнчүзүн хуужударының аргазының дугайында шиитпирни бо Хоойлунуң 13 чүүлүнде көрүнген чурум-биле Тыва Республиканың Чазаа, эт-хөреңгини эргелеп-башкарар талазы-биле хамаарышкан органнар хүлээп алыр.

15 чүүл. Хуужудар объектилериниң эге баштайгы өртээн тодарадырының чуруму

1. Хуужудар объектилериниң эге баштайгы өртээн тодарадырының чурумун хуужудулга программазын езугаар доктаадып айтыр.

2. Өнчүнү садар улус рыноктуң туруп келир байдалын өөренип көрүп тургаш, хуужудулга объектилериниң эге баштайгы өртээн оскертир дугайында шиитпирни хүлээп ап болур эргелиг. Өнчүнү садар улус хуужудулга объектилериниң эге баштайгы өртээн айыткан объектилерни хуужударының планнарын бадылаан, өнчүнү эргелеп-башкарар талазы-биле чогуур органнар-биле чөпшээрежилге чокка 10 хуудан көвүдедип болбас.

16 чүүл. Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн хуужудар дугайында медээ

1. Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн садар дугайында медээ чарлалды эт-хөреңгини садар улус албан езузунун медээ чарлал бюллетеньнеринге база массалыг информацияның өске-даа чепсектеринге айыткан өнчүнү садар хүнүнге чедир 45 хонуктан эвээш эвес үеде ыяап-ла парлаан турар. Муниципалитет өнчүзүн хуужудуп турар үеде тус черниң бот-башкарылга органнары шак ындыг медээни парлаарының бир айдан эвээш болур ужурлуг эң-не кыска хуусаазын доктаадып каап болур.

2. Хуужудулга объектилерин садып турар үеде медээ чарлал кылдыр ыяап-ла парлаан ужурлуг сан-медээлериниң данзызын Россия Федерациязының Чазаа доктаадып айтыр.

3. Хуужудулга үезинде тургускан ажык акционер ниитилелдиң акцияларын садып турар үеде, медээ чарлалга дараазында сан-медээлерни:

ындыг ниитилелдиң шимчевес өнчүзүнүң туруп турары чер участогунуң шолун;

ындыг ниитилелдиң шимчевес өнчүзүнүң характеристиказын база ында бергдээшкин шаптараазыннар бар-чогун;

ындыг ниитилелдиң акцияларын катап садарынга доктаамал кызыгаарлаашкыннарны;

ындыг ниитилелдиң, ооң иштинде федералдыг бюджеттин, Тыва Республиканың бюджединиң, тус чер бюджеттериниң, күрүненің бюджеттен дашкаар фондуларының мурнунга хүлээлгелерин;

ындыг ниитилелдиң баланс отчедун;

ындыг ниитилелдиң кол номенклатура продукциязын (ажылдарын, ачы-дузаларын);

ындыг ниитилелдиң ажылдакчыларының санын, ындыг ниитилелдиң акцияларын садарының негелделерин;

өске-даа сан-медээлер-биле садып алыкчыларны таныштырарының чурумун ыяап-ла киирер.

Россия Федерациязының монополияга удур политика талазы-биле республика органының киирип келген бижиинге дүүштүр медээ чарлалга бараан талазы-биле хамаарышкан рыногунга кол черни эзлеп турар ажык акционер ниитилелдиң продукциязының (ажылдарының, ачы-дузаларының) үлүүнүн дугайында сан-медээлерни медээ чарлалга киирер.

Ажык акционер ниитилел дугайында өске-даа сан-медээлер-биле садып алыкчылар медээ чарлалда айыткан черге барып таныжар эргелиг.

Ажык акционер ниитилел дугайында немелде сан-медээлерни киирериниң хевирин база оларның даңзызын Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитеди доктаадып айтыр.

4. Күрүне азы муниципалитет өнчүзүн хуужуткананың дугуржулгаларының түннелдериниң дугайында медээни айыткан дугуржулгаларны чарган хүнүнден бээр бир ай хуусаада парлаар ужурлуг. Күрүне өнчүзүн хуужуткан дугуржулгаларның түннелдериниң дугайында медээни айыткан дугуржулгаларны чарган хүнүнден бээр бир ай хуусаада парлаар ужурлуг. Күрүне өнчүзүн хуужуткан дугуржулгаларның түннелдериниң дугайында медээни парлаарының чурумун Тыва Республиканың Чазаа тодарадып айтыр.

17 чүүл. Күрүне база муниципалитет өнчүзүн хуужудуп турар үеде төлевириниң чуруму

1. Садып алыкчыларның садып ап турары күрүне өнчүзүнүң өртээн хары угда азы хуусаазын үзүктеп-даа тургаш төлеп болур. Күрүне өнчүзүнүң өртээн төлээрде, хуусаазын үзүктээриниң чурумун Хуужудулганың республика программазын езугаар доктаадыр.

2. Муниципалитет өнчүзүн хуужудуп турар үеде ооң өртээн төлээриниң чурумун тус чер бот-башкарылга органнары доктаадыр.

18 чүүл. Күрүненің болгаш муниципалитеттің чаңгыс аай бүдүрүлгелерин акцияларының 100 хуузу күрүне азы муниципалитет эт-хөреңгизинде турар ажык акционер ниитилелдер кылдыр чаартыры

1. Күрүненің болгаш муниципалитеттің чаңгыс аай бүдүрүлгелерин акцияларының 100 хуузу күрүне азы муниципалитет өнчүзүнде турар ажык акционер ниитилелдер кылдыр чаартып болур.

2. Күрүненің болгаш муниципалитеттің чаңгыс аай бүдүрүлгелерин акцияларының 100 хуузу күрүне азы муниципалитет эт-хөреңгизинде туруп турар ажык акционер ниитилелдер кылдыр чаартырын белеткээри дээрге айыткан бүдүрүлгелериниң өнчү-хөреңгизин санаары база оларны ажык акционер ниитилелдер кылдыр чаартыр дугайында шиитпирни хүлээп алган хүнүнден кол фондуларының балансылыг өртек-үнези федералдыг хоойлу-биле доктааттынган ажыл толевириниң эң кудуку беш миллион хемчээлинден ажып турар күрүненің чаңгыс аай бүдүрүлгелериниң сан-хөө-ажыл-агый чорудулгазын аудитор талазы-биле хыналдазын чорудары, а ол ышкаш эргежок чугула апарганда, күрүненің база муниципалитеттің чаңгыс аай бүдүрүлгелерин эде организастаары,ооң иштинде оларның салбырларын юридиктиг эргелиг албан черлери кылдыр аңгылаары болур.

3. Акцияларының 100 хуузу күрүне азы муниципалитет эт-хөреңгизинде туруп турар күрүненің база муниципалитеттің чаңгыс аай бүдүрүлгелерин ажык акционерлиг ниитилелдер кылдыр чаартып турда, өнчүнү эргелеп-башкарар талазы-биле чогуур органнар хуужудулга талазы-биле комиссияны тургузар болгаш хуужудулганың планын белеткээриниң хуусаазын доктаадып айтыр. Айыткан ол хуусаа күрүне өнчүзүн хуужудары-биле чагыг киирген хүнүнден бээр алды айдан ашпас болур ужурлуг.

Хуужудулга планнарын белеткээриниң хуусаазын өнчүнү эргелеп-башкарар талазы-биле хамаарышкан органнарның шиитпири-биле бир чылдан үр эвес кылдыр узадып болур.

Хуужудулга талазы-биле комиссия күрүненің азы муниципалитеттің чаңгыс аай бүдүрүлгезиниң ажылдакчыларының толээлекчилериниң белеткээни, хуужудулга планының төлевилелин чугаалажып көөр ужурлуг.

(Уланчылыг).

Салчак МОЛДУРГА

АРБАНЫМЧЕ АЯН-ЧОРУК

Барымдаалыг тоожудан эгелер

(Уланчызы. Эгези № 98, 99, 101, 102 "Шында").

— Кырманнарынар кырманында-ла ыйнаан, оранделегейниң хинчек чок куштары чүңер канчапкан? Арта-ла ооруп, байырлап, шаннажып-мактажып турар, доруун-на чүвелер-дир! Кыра хөмелээн амытаннарынар сектерин болуп, кодандан ырадыңар, калчараан кулугурлар! — дээрге, улуг кижиниң сөзүн дыңнап, одекти арыглап, олчаан күүсеткеш, ам соксааннар.

Мындыг янзылыг "чүрек хоорээшкиннери" Тыванын өске-даа черлеринге тургулааны даштын хоорешкен эрлериң чугаа-соодундан база билдинип турган. Чогум каяа чүвел, шак-ла ындыг шеригжиткен өредилгеге тыва шериг чанчыннарының бирээзи олуржуп турда, бир аныяк кижи мырыңай диирөңней берген:

— Эштер командирлер, турунар, генерал-майор база! — дээш, боозун чаза тудар орта, огу генералдың бажының кыры-биле сыг дээн чүведир! — дишкеш, далып-ла чыдарлар ийик. Та шыны, та мегези, ону кижи уктаан эвес, эндедип кал часкан чанчынны генерал-майор Шома дижирле болгай. Дайын үезинде шеригжидилге кичээлдеринге Тываның шериг хөрээниң талазы-биле улуг эргелиг кижилери ыяап-ла олуржур турганының чижээ генерал-лейтенант Токаның "Хүн демдеглелдеринден" көстүп турар:

"...Ноябрьның 23-те, кежээкинің 6 шак 30 минутада, Кызыл-Мажалыкка 40 шаа кижилиг шеригжидилгениң ийи болгүмүнүң кичээлинге олуруштум. Ийиги болгүмге кирип келдивис. Болгүмнүң удуртукчузу өореникчилерин тургузуп, рапорт-даа бербеди, ындыызында шеригзиг эвес, бооддес кижи ышкаш эш болду..." Бистин ополченнеривис, оон командири-даа оон шоолуг-ла дээредевес, сургуулдарының чамдыызы он, солагай талазын бо-ла чазып аар, ынчан күжүр Дунгаржык: "Болбаан!" — дээш, чыскаал чурумун, эргилер-дескинерин каш-даа удаа дапкырлаар ийик...

Хаактаашкын оюннарының эн-не солуну, көрүштүү турган. Лыжалап хөнүвээн кыстар-ла харын одек девискээрлеринден шоолуг-ла ыравайн, ында-ла атпаңайнып, ыыт-шимээнниг ужуп туруп чыткылаар. А эрлериң эн-не дидим, чүреккирлери аал кедезинде бедик кожагар арнынче үнүп-үнүп алгаш, оортан хар-хөртүүн бузуралдыр, корзаң-корзаң инек-даштарны койгунгулаштыр ол-бо былдай аарак, оя халыгылааш, лыжазының маңын кыштаг адаанда шолчүгешке кээп, арай боорда доктаадып алыр, чамдыктары ушкаш, булчуп-даа турарлар. Хаактаашкынга Кыргыс, Бады-Очур, Дунгаржык онза шылгарап турганнар. Ыланғыя Кыргыс Шомбүл чурту — Бии-Хемниң сыын тудуп өстүрөр күрэкономда адазынга дузалажып, Тожуга зоотехниктен турган, аң бышкаа-биле шаккан лыжалыг, иви сүрүп, хаакка хандыкшаан, Даг-Алтайга аът сургуулунга, даг үнеринге мергежээн, шериг талазы-биле офицер эргелиг-даа кижи болган. Ол кожагарның шыпшык бажындан лыжалыг эзиргилештир ужугуп батпышаан, аскымнаан хаагының уг-шиин билдилиг таарыштырып, аскыр сүрүзүнүң бажы ышкаш хавырык уштуг даянгыыжын чавак аразынче суккаш, мырыңай ог эжииниң аксынга кээп доктаадып алыр, черле ушпас турган. Лыжага хандыкшылдың олуг адааны бичe чаштарга база онза оттүнүүштүг болган. Хеймер дуңмавыс Бызаай лыжага мени 4-5 харлыында-ла четкеш эрткен, конькилээринге бодум мурнумче кымны-даа киирбес турган мен...

...Ополченнер база катап чыскаалыпкаш, кыштаг адаа шолду таварты походун улаачылап чорупканнар:

Оран-чурттуң
чоргааралы —

Ополченнер күштүг шериг! Бирээ, ийи, үш!.. ыраан тудум, ыыды бичелеп бар-ла чытканнар:

...Тулчуушкунче,
тулчуушкунче
Тура дүшпейн бурунгаар!..

Дараа чылдың күзүнүнде Иргит Маадыр-оолду Кызыл Шеригниң хүрээлениче кыйгырткан деп сураг дыңналган. Ополчен сургуулунуң үезинде оон бистин арбанның уруглары-биле таныжып, оларга тааржып четтигипкени-ле ол боор, аңаа хамаарыштыр кыстар "ССРЭ" деп состу тыва аянга эптештир мынчаар ырлажып арткан:

...Сенде-даа чок,
менде-даа чок,
Сесээр барган,
таптыг-дыр бе?!...

...Арбан чыыжынга келгилээр хой-хой кижилерни ашкарар-чемгеренге чаңгыс эвес бода, шээр мал ужар, бүдүн-бүдүн үүже, хырбача, хырын-хырын саржаг-чокпек бустунар, деспи-деспи тараадалган соктаттынар. Өгде, даштын-даа кулактыг кара паштар адаа, үстү соовас – бусталган, бурулаан турар, аңаа эвээш эвес ыяш, коржен орттеттинер... Ынчангаш-ла боор, ол үениң бир солунунга мындыг медээ-даа көстүп келген турар чүве: "Моңгүн-Тайга кожуунунуң Каргы сумузунуң Мугурда № 4 арбанның хамаатылары — арат Салчак Чүдүм оглу Бүрүшкек, Иргит Дорбай уруу Севил оларның өг-бүлези үнген-кирген чонунга эвилең, эллдек, арбан, нам, аревэ хуралынга, бижик болгүмүнге, шеригжидилге сургуулунга келгеннерни үлегерлиг хүлээп ап, ашкарып-чемгерип турар. (Радио-биле)".

ӨӨРҮШКҮ-ДААӨЙЛҮГ, ТЫРТЫМ

Дайын үргүлчүлевишаан турда, Тыва ССРЭ-ге каттышты, советтиг апарды. Арбанывыс дүшсе-даа, өөвүс кызыл-ог болуп, эреңгейнибиле хевээр арты. Дөр бажы, дожек арты ханада ССРЭ-ниң Дээди Совединге Тываның баштайгы депутаттары, таныывысы Токаны баштадыр Кудажы, Чадамба... деп кижилерниң база аттарын уттупканым орус даргаларның намдарын чуруктары-биле кады парлаан хуудустар саргартыр ышталы берген турбушаан. Озалааш, ыржым черде ол үеден сагышта арткан чүве — аныяктарның "Мен Совет Эвилелиниң хамаатызы мен" деп чаа ырызы, ону бижээн шулукчу Сарыг-ооолдуң база композитор Чыргал-ооолдуң аттары; билип кээримден-не чылгычы, оон соонда кандыг-ла-бир чер байлаа дилеп чоруур дүктүг, сарыг кижилериң орук айтыкчызы апарган, оларның арагазын ижипкеш:

Элбереннээн,
салбараңнаан

Экспедиис орустарын! — деп ырлагылаар. аввыстың торел чыттыг чүвези, мунгаш кара салдыг, чирик думчуктуг Иргит Чудакының: "Я советский шеловек!" — деп состери — колдуу бо-ла эвеспе!... Эң коскүлен-не улус нарын - нарын бүрүткел-чизе кылып, мал читкелеп санап, облигация дээр чээли саазыныы тарадып, араттарны көгүдүп азы албадап тургаш, акшамөңгүн чыып, колхоз-совхоз үези дижип, хуу ажылагыйлыг чонну хоойлу, ялакеземче-биле котпактаан, түрүгүлээн чоруур молдургажык, бугажык даргажыгаштар боор чүве ийин...

Фронтуга өргээн хой белек, дузаламчызы дээш шаңнал-макталга киирерин аазааш, дагыр-эргээ тала тырткаш, хорам-на ат-алдар, астык-шаңналдың дээре үлүгчергелерин төрел-аймаанче угландырган эргетеннерге бүзүрели өшкен ачавыстың мурнуку хии-мор-хей-аъдыдаа чок, оон сагыш-сеткилинге безеректелиишкин, бустуушкун эгелээн. Дайынның чылча шаптырары чайлаш чок, билдинип келгенде, Кызыл-Мажалыкка тергиилекчи малчыннар чыыжынга чорааш кадаан аът биле инек дүрзүлээн хөрек демдээ-даа ону баштайгызы дег, өөртпестээн, оон кырынга шеригже аъттанга-ла медээсураа алага барган улуг оглу дээш сагыш-сеткил холдээшкини оон муңчулуушкунун улам ханылаткан.

Мурнакчы малчыннар хуралынга чорда, Кызылдан келген дарга шайлалга үезинде мынча дээнин ол эпти-ле сактыр: "Тока даргавыс Москвага турда, Калинин, Молотов ышкаш совет баштың-нар аңаа удавас дайын доостур, немец фашистер бастырар хүн чоокшулаан. Чонунар саны эвээш болгай, моон соңгаар силерден дайылдажыр кижилер кыйгыртпас бис. Малыңар бажы дыка кызырылганынга сагыш човап тур бис. Ам фронтуже мал-маган чорутпазыңарза ажырбас" — дээнин бо-ла каталтаар. — Ынчангаш харын Тываның малының баш санын ийи саяга чедирер сорулгавыс бүтпээни ол-дур! Эмин эрттир эшкедеп, экиргепкен улус-тур бис ийин, оон иштинде мен база! — дээш, ашак улам шыжыгар. — Өглеп-баштап, өнчү үзүп бээр дээрге хурал-суглаалап, хоорайлап too-башка шапкылашкан силерден чүү үнер: ыттын-куштун дою, ойнунчиктиң сеги-ле боор ыйнаан. Ол колгуус-сопкуус деп чүвенер болур чүве болза, эрте дээре дужаап бергеш, бажыңар ууче кылаштажып чорунар! — деп, хейде-ле угба, акыларымга шорлур, кедерезе хойтпак сыксыпын, хымызаар, чалчыыр, оон эртсе, дүржоктаныр — аажычаны орта-ла билдинмес кижи болу берген...

...Ынча-мынча болуп чорда, гитлержи Германия чылча шаптырган, кодээ чон "Тиилелге!" деп состу бир-ле дугаар дыңназа-даа, онзагай өөрүшкү-маңнай шинчизи көргүспээн, ам-даа торүвүшаан мал-маган, чаш ажы-тол шимээнинин, эзнзиргей, бора амыдырал агымының байдалында найыр-байыр хоону шоолуг-ла эскертинмээн, огде, даштын хөлегеде, ийи-чаңгыс көгээржик соңнешкен кижилер олургулаар-ла чоржук харын... Ол час, чай эрткен, күс тыныжы киргенде, бора аскырывыстың кондаалайынга ачамга ушкаштыр олурупкаш, школаже чоруй барган мен...

1947 чыл. Май 9-түн бүдүүзүнде улуг тиилелгениң үшкү чазын уткуп тур мен. Эртенинде суурга ол хар чаапкан, карак чылчыктаар. Каш борбак албан черлериниң кырында кызыл туктарның коскүлен, өңгүр, чидии-ле холчок. Хоюткан чугай-биле кызыл постерде бижээн лозуңнар Тиилелгени, Кызыл Шеригни, совет улусту, Сталинни алдаржыткан. Баштай школавыстың хезинде залынга өөреникчилерге утренник болган, чүге дизе эге класстар ол хүн тараар ужурлуг чүве болгай. Мугур-Аксынга шериг комиссариады турбаанындан келдириишкин назылыг оолдар ооредип, шылган, шилип алыры-биле Кызыл-Мажалыктан келген Совет Эвилелиниң Маадыры Чүргүй-оол бистин хүндүлүг аалчывыс болган. Сарыгзымаар карактарлыг кижи бора шинелин уштуп салып кааргa, хорээниң бир талазында "Алдын Сылдызы" чайынналы бержик. Аңаа тергиин эки өөредилгелиг пионерлер галстук баглап бергеш, ужар-саазын иштин долдур яблок, чигир аймаа тудускан, маадырга кым-даа байыр чедирбээн, ол чүве-даа чугаалаваан. Школа биле дазылга аразында чаш харлыг шолге даргалар олурар кызыл шепкен шывыглыг стол, индир тургускан. Кыска митинг соонда эки турачы шилип алган он хире оолдарын индир баары-биле кылаштадып эрттирген. "Парад" ол-ла болган. Эн-не коруштүг чүве — кызыгаар шериглериниң ору адып үндүрген оң-баазын салют оттары! Хүреш база-ла ол хар кырынга болган. Чүргүй-оол президиум столунга көрүкчүлеп олурган. Шүүлген, үжүүрлешкен мөгелерни-даа уттупкан мен. Эки турачы баарында салган эът, кат-чимис аймаан чип олурда, кожуун даргазы чолдак Дондар маадырга көгээржикте часкы шими арагазын соңнеп олуржук... Тиилелгениң байыры база-ла бодүүн, тыртым болган. Дайын киржикчизи маадырның ол байыр-езулалга киришкени онзагай.

Моон биче мурнунда тулчуушкунга чиик балыглангаш, госпитальга эмнедип сегээн соонда халажып келген чаңгыс чер-чурттуувус, гвардейжи Салчак Бавуу-биле школавыска болган ужуражылгадан эжи, эки турачы Маадыр-оолдуң Ровно дээш тулчуушкун үезинде амыдыралдан чарылганын дыңнаан улус бис. Моңгүн-Тайгадан барган чүгле ийи эки турачының бирээзиниң фашистерге олурткени менээ, ону көрген, билир кижиге, кончуг-ла хомуданчыг, аарберге сактыышкын болуп арткан, а Бавуу боду школачылар-биле ужуражылга соонда, үр болбаанда, билдинмес байдал-биле амызынга четтингенин башкылары-выстан дыңнаан бис...

(Уланчылыг).

ЧАЛАП ТУР БИС!

Бистиң ачавыс **Сүүр-оол Хүргүлекович ОНДАРНЫҢ** 70 харлаан юбилейин таварыштыр 40 хардан өрү назылыг республиканың эң шыырак мөгелериниң хүрежинче мөгелерни, ачавыстың эш-өөрүн, тыва хүрешке хандыкшылдыгларны **ЧАЛАП ТУР БИС.**

БОЛУР ЧЕРИ: октябрь 7-де 12 шакта Шагаан-Арыг хоорайның спорт шөлү.

ӨӨНҮҢ ИШТИ, УРУГЛАРЫ.

АЛЧЫЛАР МАГАДААН

Сентябрь 11-14 хүннеринде Кызылга "Бижик: Тывага эртемниң тургустунганы болгаш сайзыралы" деп делегей чергелиг конференция болуп эрткен. Ону ТР-ниң Чазаа, Тываның Күрүне университеди организастап эрттирген.

Конференцияга келген аалчыларга бараалгаткан культурлуг программа база багай эвес болганын демдеглээр апаар. Бии-Хем биле Каа-Хемниң каттышканындан улуг Енисейниң тывылганын караа-биле көрүп, хоорайның солун черлеринге аалчылар четкен. А кежээки үеде В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга солун концертти , даартазында солун шинин көргеннер. А. Даржай биле А. Ооржактың "Эгил, эжим, эгил" деп шинизин артистер аалчыларга бараалгаткан.

Антракт үезинде бистиң корреспондентивис Светлана БАЛЧЫР олардан каш айтырыгны салып, кыска харыыны алган.

Нина Михайловна КИНДИНОВА, Даг-Алтайның Күрүне университединиң башкызы:

-- Тывада бир дугаар кээп тур мен. Агаар-бойдузу, аян чугаазы-даа мээн чонум-биле домейлешкек, онза чер-дир. Дыка хой башкылар, эртемденнер-биле таныжып алдывыс. Кайывыс-даа дылывыска чугаалашсывысса, домей-ле дыка эки билчип шыдаар болдувус.

Дүүнгү концерт-даа, богүнгү шин-даа тергиин-дир! Кайы чогаалчының чогаалынга үндезилеп тургустунган шин боор деп соонурган ордум. Бо башкылар тайылбырлап берди. Ындыг чогаалчылыг, ындыг режиссерлуг магалыг улус-тур силер. Оларга могейиксээр-дир мен.

Галина Александровна ГАЕР, Соңгу чүктүң бичe буурай улустарының төлээзи:

-- Кайгамчык оран-дыр. Чоргаар болгаш хүндүлээчел чон-дур. Хойүнер база аттыг, эвээш чоннарга көөрге. Бойдус шуут тааланчыг-дыр!

Улуг ажылга киришишаан, дыштанып, мындыг чараш, ханы уткалыг шинин коор аргалыг болганывыс дээш, ТКУ-га, филология факультединге, тыва дыл болгаш литература кафедразынга ооруп четтиргенимни илередиксеп тур мен.

Шин тонген соонда, кол рольду ойнап турар Галина Мунзукка ооруп четтиргенимни илередип, дириг чечектерни сунуп, бо шин дээрге Александр Даржай биле Алексей Ооржактың гениалдыг ажылы-дыр деп сценага байыр чедирип, чүве чугаалаан аалчылар бедик үнелелди берген.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Сентябрь 19(21), вторник. 9 кызыл меннинг, от олуттуг, ак улу хүну. Богун кежик-буян кыйгыртыр, каастанырынга, алтай-тандызынга чажыг чажып чөлбарарынга, демир-дес-биле дарган ажылы кылырынга, янзы-бүрү кадыг ажылдар кылырынга эки хүн.

Келин алырынга, кижи ажаарынга багай.Богун янзы-бүрү эки, буянныг үүлелер эгелээрин шеглээр болза эки. Орук чоруур болза багай(эш-оорунден чарлып болур). Баш дүгү таартырга, аарып-аржыыр.

Сентябрь 20(22), среда. 8 ак меннинг, довурак олуттуг, аксымаар чылан хүну. Богун бурганга чүдүүр , саң салыр, сагыл четтирер, келин айтырарынга, янзы-бүрү кара күштерни базарынга, ожээтен дайзынны чаажыктырарынга таарымчалыг. Орук чоруурга, эт-эдилели көвүдээр.

Янзы-бүрү чүүлдер орттедип хуюктаарынга, бажың-балгаттын таваан салырынга, аштанып чугдунарынга багай. Баш дүгү таартырга, аъш-чем көвүдээр эки.

Сентябрь 21(23), четверг. 7 кызыл меннинг, демир олуттуг кара аът хүнү. Богун бурганга чүдүүрүнге, аңнаарынга, кат-чимис чыырынга, аазаан сос-даңгыраандан ойталаарынга, төндүр эмнеттинеринге,үжүк-бижик, чурагайлаарга, оорениринге, келин алырынга, буянныг үүле кылырынга эки. Орук чоруурга, ажыл-херек бүдүнгүр хүн.

Янзы-бүрү чүү-хоо орттедиринге,хоор эргииринге багай. Баш дүгү таартырга,эт-эдилел, аъш-чем тыптыр эки.

Сентябрь 22(24), пятница. 6 ак меннинг, октаргай олуттуг, дашинямныг*, каразымаар хой хүнү. Богун бурганга чалбарып чүдүүрүнге,кежик-буян кыйгыртырынга, кылган нүгүл-хилинчээн арыгладырынга, кожуп-дүжеринге, келин алырынга, буянныг үүле кылырынга, улуг эрге-дужаалдыг даргаларга ужуражып бараалгаарынга, ажыл-херек бүдүреринге , чер ажылынга, хурал-суглаа эрттиреринге, хүрээ-хиит баарынга олчейлиг эки. Орук чоруурга шупту ажыл-херээ бүдүнгүр болур.

Аас-дыл кылырга, аарыг улус эмнеп эгелээринге, көжүп-дүжеринге, ыт садын алырынга болгаш садарынга таарымча чок. Баш дүгү таартырга, аарыыр.

Сентябрь 23 (25), суббота. 5 сарыг меннинг, суг олуттуг, көк мечи хүнү. Улуг эрге-дужаалдыг улуска бараалгаар, дуган-хүрээ сергедиринге, артыжанып-арыгланырынга, ном номчударынга (номга олурарынга), кадыг үүле кылырынга, өскээртен эт-херексел алырынга таарымчалыг.

Чер чарарга, куда-дой эрттиреринге, садыг-саарылга кылырынга, хем-суг кежерге, балыктаарынга, хоозун аазаашкыннар кылырга, өжээнниг улустуң бажың-балгадынга баарга, орук чоруурга (ажыл-херек бүтпес) багай хүн. Баш дүгү таартырга, карак аарыыр.

Сентябрь 24 (26), улуг-хүн. 4 ногаан меннинг, даг олуттуг, көксүмээр дагаа хүнү. Бурганга чүдүүрге, дээр, суг ээзин дагыырга, ине-биле эмнээшкин кылырга, эм хоюдуп эмнеттинерге, оргүл өргүүрге, ядыы улуска дузалажырга, бажын-балгат ажылы кылырга, номга ооренирге, эмдик мал ооредирге, чаа хеп быжып даарааарга, орук чоруурга эки хүн.

Садыг-саарылга кылырга, улуг ажыл-херек бүдүрүп чоруурга багай. Баш дүгү таартырга, үргүлчү чыргаар, эки.

Сентябрь 25 (27), понедельник. 3 кок меннинг, ыяш олуттуг, кызыл ыт хүнү. Чер, суг дагыырынга, бурганга чүдүүрүнге, бажын-балгат таваан салыр болгаш септээринге таарымчалыг.

Чер чарарынга, ыяш сыгарга, даңгырак кодуреринге багай. Орук чоруурга, багай чүвеге таваржыр. Баш дүгү таартырга, олчейлиг эки.

** Дашинямныг* — ажыл-херек сагыш ышкаш бүдүнгүр, олчей-кежиктиг, оорушку-маңнайлыг, эки хүн.

Шагдааның ажылы — чымыштыг

ТӨӨГҮЗҮНДЕН КЫСКА ОДУРУГ

Ук төогүден алырга, Тес-Хемниң шагдаа чери Тыва Арат Республика турда, 1925 чылда Шуурмакка тургустунгаш, ажылдап эгелээн. 1928 чылда Самагалдайга корум-чурум үрээшкиннери-биле демисел чорудар болук тургустунган. Оон удуртулгазынга Бай-Тайганың Коп-Соок сумузу чурттуг Улуур-Херел турган, оон оралакчызынга Сүрүңмей Монгуш ажылдаан. 1940 чылдың эгезинде шагдаа чериниң даргазынга Бай-Тайганың Коп-Сөөкке төрүттүнген, оскен Хертек Бопанашович Мижит-Доржу томуйлаткан. Бо дээрге билии шыырак, ажылынга сагыш-сеткилден бердинген, кем-херек үүлгедикчилеринге удур дидим демисежир, ажылдакчылардан шыңгыы негелделиг, спортка хандыкшылдыг удуртукчу чораан. Кожуунның социал-экономиказын хогжүдер херекке күш-ажылчы үлүүн ол киирген. Хертек Бопанашовичиниң күш-ажылын бедии-биле үнелеп көргеш, ТАР-ның Чазаа ону Тыва Арат Республиканың Күш-ажыл ордени-биле шаңнаан. Совет Эвилелиниң составынга Тываның каттышкан соонда, 1945 чылдың март 5-те кожуунун сес кижи штаттыг иштики херектер килдизин тургускан. Оон даргазынга улуг лейтенант Х. Б. Мижит-Доржу база катап томуйлаткан. Ынчангаш Хертек Бопанашович Тес-Хем кожуунның иштики херектер килдизиниң ажыл-чорудулгазын, материал-техниктиг баазазын экижидер дээш ажылдап чораан төлептиг кижилериниң бирээзинге хамааржыр.

Тес-Хемниң иштики херектер килдизинге бодунуң хөрээнге билдинген кончуг тура-соруктуг кижилер ажылдап чораан. Эрес-маадырлыг чоруу дээш милицияның сержантызы Александр Кодуевич Чамыян 1995 чылдың май 22-де ТР-ниң Президентизиниң Чарлыы-биле Республика ордени-биле албан-хүлээлгезин күүседип чорааш мочээнинин соонда шаңнаткан.

55 ЧЫЛЫН ДЕМДЕГЛЭЭН

Иштики херектер килдизиниң тургустунганындан бээр 55 чылын демдеглээн. Милицияның старшиназы Хунай-оол Кара-Сал, милицияның капитаннары Данил Ондар (чонда ады Кара-Хуна шагдаа), Иргит Сарыг-оол, юстициянның подполковниктери Эвит Сарыгбай, Константин Лоовай, милицияның майорлары Владимир Шулуу-Маадыр, Серен-Дажы Чамыян, Владимир Соян, Чечек-оол Сундуй оларның иштики херектер килдизинге ниитинин корум-чурумун камгалаар дээш төлептиг ажылдап чораанын байырлалдын киржикчилери сактып чугаалааннар. Эң ылангыя Данил Дамбылдаевич Ондар дугайында аажок солун чугааны кожуун чагыргазының даргазы Б. С. Шыырап чыыылганнарга сонуургаткан.

Амгы үеде килдистиң аныяк ажылдакчылары милицияның лейтенантылары Петр Хиигет, Чойган Чооду, сержантылар Орлан Баранмаа, Валерий Дапый-оол, чолаачылар Ростислав Тирчин, Владимир Хунай-оол шагдааның чымыштыг ажылын ак сеткилдии-биле күүседип чоруурлар. ИХК-ның 55 чылынга тураскаатка ачыдуза марафонунга ТР-ниң ИХЯ-зы, кожуун чагыргазы, ажыл-агыйлар, тус чер чагыргалары, албан организация, бүдүрүлге черлери, араттар, сайгарлыкчылар, чурттакчы чон киришкен. Килдистиң материал-техниктиг баазазын быжыглаарынга деткимчени олар көргүскеннер. Чыылган чонунга шагдаа ажылдакчылары солун программалыг концертин бараалгаткан.

ТҮҢНЕЛИ

Кожуун девискээринге чартык чылдың дургузунда үш өлүрүкчү херек болганын ажыдып, истелгезин чорудуп турар. Кижилериниң амытынынга кыжанган, кемдээшкин чедирген херектиң саны 18 четкен, оон сези өг-бүлеге болган. Кижилерни күштеп чазарлаар бир херек үүлгеттинген. Машинага озал-ондактың түңнелинде үш кижи амызындан чарылган. Оор херектиң саны 20, оон иштинде мал оорунга хамааржыр 11 херек бүрүткеттинген. Эзириктер сергедир черге киргениериниң, "адрестериниң" саны көвүдээн. Кожуунда тургустунун келген мындыг душкүүрлүг чорукту барымдаалааш, ТР-ниң ИХЯ-зының удуртулгазы, кожуун чагыргазы иштики херектер килдизиниң ажыл-чорудулгазын эде көрүп, чаа кадрларны томуйлаан.

Бо одуругларның автору килдистиң чаа удуртукчулары-биле ужуражып, оларның санал-оналын, келир үеде планнарын сонуургаан.

Орлан САРЫГБАЙ, килдистиң даргазы, милицияның майору: — Шагдаа кижиниң ажылы, шынап-ла, чымыштыг-дыр. Алды дугаар кожуунда начальниктеп келдим. Чон-биле элээн таныжа бердим. Килдисте тускай эртемниг кадрларның саны эвээш, ынчангаш онзагай кичээнгейни олче салып, неделя санында ийи катап ооредилгени чорудуп турар бис. Марафонга киржип, материалдыг ачы-дуза чедирген чонувуска ооруп четтирдивис. Халажылгада милицияның майорлары Серен-Дажы Чамыян, Владимир Соян ийи аътты бердилер. Ам аът-холге саны беш четкен, оон-биле ажылдаар арга бар. Чондан, удуртукчулардан дуза херек, тускай Дружиналарны ажылдадып, оларның-биле демнежип алгаш, "адрестер"-биле шыңгыы тускайлап ажыл чорудары негеттинип келген. Пенсия, пособие алган хүннерде чоннуң арагалаары денген барган, оон уржуундан өг-бүлелерге олурукчу чоруктарның саны көвүдээн-дир. Мал оорунга удур Тываның байдалдарынга таарыштыр тускай хоойлу херек болу берген. Херечи кижилериниң эрге-ажыын магадылаан хоойлуну ажылдап кылырын бөгүнгү байдал негеп келген. Техниктиг спирт айтырыын Чазак деңнелинге чедир эдехере, шыңгыызы-биле көрзе эки.

Анатолий МОНГУШ, кадрлар талазы-биле дарганың оралакчызы: — Штатта кордунген 56 кадрдан ам-даа 7 кижи херек, чаа доозуп келир офицер эргелиг кадрларны бисче чорудар болган. 38 ажылдакчыны шаңнап-мактап, чамдыктарның эрге-дужаалын бедиткен. Бир кижини ооредип чоруткан. Ажылыңга харыысалгазын кудулаткан 17 ажылдакчыга сагындырыг берген.

Байыр ДОНГАК, штаб начальниги: — Килдистиң материал-техниктиг баазазы кошкак, машина-холге чедишпес. Ийи-ле машина шимчеп турар. Рация-биле чедир хандыртынмаан. Марафонга чондан кирген акшатөгериктиң шаа-биле четчелеттинип, саттынып, сеп-теттинер апаар.

Омак ШОЮН, мал оору-биле демисел чорудар салбыр даргазы, милицияның улуг лейтенантызы: — Чартык чылда мал оору 11 херек үүлгеттинген, колдуунда кызыгаар чоогунда оорлар-биле демисел чорудар ужурлуг бис. Ам канчаар, иштикиниң оорларын база тудуп-ла тур бис. Чеди херектің истелгезин дооскаш, судче киирген. Ам-даа 4 херек ажыттынмаан. Эрзиннин иштики херектер килдизиниң болүүбиле демнежип алгаш, оорларбиле суржүп, ажылдап келдивис. Чон,малчыннар-биле харылзаавыс ажырбас, херечи боорундан аажок оспаксыраар, коргар, ынчангаш херечилериниң эрге-ажыын камгалап магадылаан хоойлу хүлээп алыры негеттинип келген.

Кожуунның иштики херектер килдизиниң ажылчорудулгазының чамдык талалары-биле таныжарга мындыг-дыр. Бүгү-де ажыл-чорудулгазын чырыдар сорулга салбадым. Моон-даа соңгаар килдистиң ажылынын чедерчетпес талаларын чыыткан чагаалар бижиттинер дээрзинге бүзүрээр мен. Чоннуң сагыш-сеткилин хомудатпайн, негелде, хомудал, билдириишкиннерге кичээнгейлиг болуп, эң ылангыя янзы-бүрү хевириниң оорларынга удур шыңгыы демиселди чорудуп, актыг шын дээш шынчы ажылдаарын шагдаа ажылдакчыларынга күзедим.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

ХОВАР АҢ

Россияда РЕСО-Гарантия камгалал компаниязы делегейде бир дугаар азырал малды ирбиштиң халдаашкынындан камгаладылга ажылын чорудар организация боон турар. Оларның кылып чорудуп турар ажылы акшатогерик ажылдап алыры эвес, а делегейде каш санныг арткан ирбиш деп черлик аңны камгалаары.

Ирбиш — эң-не ховар амытаннарның бирээзи. Оон чурттап турар черлери бедик моңге харлыг черлер боон турар. Россияның девискээринде ол Даг-Алтайда, Тываның барыын болгаш чоон Саян дагларында.

Соолгу үеде ирбиштиң одарлаар девискээрлери кижилериниң ажыл-чорудулгазындан кызырлып эгелээн, оон кадында тотчеглекчилерден дезип эгелээнинден ирбиш бедик дагларлыг черлерден оскээр чоруп турар.

Ынчангаш РЕСО-Гарантия компаниязы ирбишти чурттакчы чондан камгалаары-биле азырал малга камгаладылганы чорудуп эгелээн. Бо хүннерде Моңгүн-Тайга кожуунда 50 мун баш мал 1 млн америк долларга камгалаттынган. Ирбиш азырал малче халдаан таварылгада ону олурбейн чурукка тырттырып алыр кылдыр фотоаппараттарны камгаладылгалыг малчыннарга үлегилеп берген. Бир эвес ирбиш азырал малды олурген таварылгада когараан малчын од болуушкунну тырттыргаш, Бүгү-делегейниң черлик бойдус камгалаар фондунуң Тывада толээзи М. М Кыныраанын адынче азы тус черниң чагырга черинче чорудар.

Игор ДАМДАК.

Хүндүлүг чон!

Улуг дуганга **МӨРГҮЛ** — номналдар хүнүнүн-не **9-12 шакка чедир**;

Биче дуганга **САГЫЫЗЫН** дагыыры **9-12 шакка чедир** болуп турар.

Пятница хүннеринде **ЙӨРЭЭЛ НОМНАЛДАР** (мөчээн кижилерге) **2-6 шакка чедир** болуп турар.

Шо, төлге, чурагайлар коор ламалар, эмчи ламалар ажылдап турар.

Тибет эм-таңны чагыдып ап болур.

Ташипанделин аттыг сарыг шажын ниитилели (чоон хүрээ).

ШЫН
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи
Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Чимисмаа Монгуш, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91, секретариат — 3-34-98.
Солун келбейн барганда, дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92.

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15;
Компьютер өрээли — 3-36-82;
Бухгалтерия — 3-41-16;

Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 2 парламал ама.
Тиражы 4235. Чагыг 102.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007 ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). График езугаар ат салган шагы 23 шак.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш оске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.